

T.C.
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAKASYA TÜRKLERİ SİYASİ VE KÜLTÜREL TARİHİ

ESRA ÇAVDAR

TEZ DANIŞMANI
DOÇ. DR. TİLLA DENİZ BAYKUZU

EDİRNE 2010

Tezin Adı: Hakasya Türkleri Siyasi ve Kültürel Tarihi**Hazırlayan: Esra ÇAVDAR****ÖZET**

Abakan Türkleri, Minusinsk Tatarları, Abakan Tatarları, Yenisey Kırgızları gibi değişik adlarla da adlandırılmış olan Hakas Türkleri M.Ö.2.yy'dan itibaren kaynaklarda yer almışlardır. İlk olarak Hunlar hakkında bilgi veren kaynaklardan bu dönemde Hunların hakimiyetinde ve kuzeyinde yaşadıklarını öğreniyoruz. Daha sonra büyük Göktürk Kağanlığı döneminde de Aşağı Yenisey kıyılarında oturan Hakas Türkleri; Yenisey Irmağı'na dökülen Kem Irmağı vasıtasıyla Göktürkler ile temas kurmuşlardır.

Göktürk hakimiyeti son bulup Uygurlar Ötüken'de hakimiyeti ele geçirdiği sırada Uygurlara karşı oluşturulan ittifaka katılan Hakaslar, Uygurların en çetin düşmanı olmuştur. Hakaslar, Uygur hakimiyetine 840 yılında son verdikten sonra bölgedeki hakimiyeti çok fazla ellerinde tutamamışlar ve 924 yılında Kitan, 13.yy'da da Moğol hakimiyetine girmişlerdir. Moğol hakimiyetinin son bulduğu 14.yy'da ise Hongoray Reisliği kurulmuş ve bu Rus istilasına kadar devam etmiştir. 16.yy'dan itibaren Ruslar yürüttükleri politikayla, adım adım bölgeyi ele geçirdiler.

Bugün Güney Sibiryա Bölgesi'nde 61.900 km²'lik yüz ölçümüyle Rusya Federasyonu'na bağlı özerk bir cumhuriyet olan Hakasya Cumhuriyeti'nin toplam nüfusu 585.000 olmasına rağmen Hakasların toplam nüfus içindeki oranı %11 dir. Rus hakimiyetine girdikten sonra, Rusların yürüttüğü politikalar neticesinde bölgede Rus nüfusu arttırılmıştır. Bugün Ruslar tarafından ayrı bir kimlik benimsetilmeye çalışılmasına rağmen Hakaslar, zengin kültürel miraslarına sahip çıkmaktadırlar.

Anahtar Kelimeler: Hakas, Hakasya Cumhuriyeti, Hakasya, Yenisey Kırgızları

Name of Thesis: Political and Cultural History of Khakassia Turks**Prepared by: Esra ÇAVDAR****ABSTRACT**

Khakas, called by different names such as Abakan Turks, Minusinsk Tatars, Abakan Tatars, Yenisei Kyrgyz have been in resources since 2nd century BC. According to the sources of information about Huns, they lived in term of the Huns sovereignty in their North region. Later, in the Göktürks sovereignty, they settled on the bank of Yenisei River and they established the contacts with Göktürks through Kem River which flow into Yenisei River.

When sovereignty of Göktürks ended and Uighurs sovereignty began in Ötüken, Khakas, joined to the alliance whom were opposite to Uighurs, were the hardest enemy of the Uighurs. After the Uighur sovereignty had been ended by Khakas in 840, they didn't dominate the region and in 924 Kitans were dominated by Mongols in 13th century. When Mongols sovereignty ended in 14th century, Hongoray Leadership were established. This union continued until the Russian invasion of the region. Since 16th century, the region was seized by Russian due to their policies.

Today in South Siberia Region, although Khakassia Republic that is an autonomous republic as depended on Russian has a population of 585.000 people, Khakas are only 11% of the total population. After they were dominated by the Russian, as a result of the Russian policies, the Russian population had been increased. Today though Russian want to adopt a new identity to them, they maintain their rich cultural heritage.

Key Words: Khakas, Khakassia Republic, Khakassia, Yenisei Kyrgyz

ÖNSÖZ

Kaynaklarda Minusin, Abakan, Sibiry, Yenisey Türkleri veya Tatarları adıyla geçen Hakas Türkleri bugün ata yurdumuz olan Güney Sibiry topraklarında yaşayan en eski Türk halklarından. 1727 yılında yapılan Bura Antlaşması ile bölgenin Rusya'ya dahil olmasından sonra bölgede yaşayan Türk halk "*Tatarlar*" diye isimlendirilmiştir. 1917 yılında Rus devriminden sonra Hakasya halkı için "*Hakas*" adı teklif edilmiş ve 1923 yılında da bu ad resmi olarak kabul edilmiştir. Hakasların bu ismi benimsemeleri zor olmamıştır. Çünkü 9. ve 10.yy'lara ait Çin kaynaklarında Kırgız sözünün karşılığı olarak "*Heges*" ismi geçmektedir. Hakas Türkleri bu ismi Kırgız Türklerinin tarihinin asıl sahibi olduklarını gösterdikleri düşüncesiyle benimsemesine rağmen "*Hakas*" adının benimsetilmesindeki asıl amaç Hakas Türklerinin, Kırgız Türkleri ile olan tarihi bağlarının kopartılması ve Hakas Türkleri'ne ayrı bir kimlik kazandırılmaya çalışılmasıdır.

Bugün Türkiye'de Hakas Türkleri ile ilgili çok az bilgi bulunmakta olup; mevcut bilgilerin arasında da çelişkiler vardır. Kırgızlar; yaşadıkları Yenisey Irmağı boylarındaki topraklarından Manas Han önderliğinde Tanrı Dağları'na göç ettikleri sırada bir grup Yenisey Irmağı boylarında kalarak hayatlarını burada sürdürmüşlerdir. İşte bu grup bugünkü Hakas halkının atalarıdır. Bu sebeple Hakas Türkleri ile Kırgızların Yenisey Irmağı boylarındaki tarihleri bir bütündür. Her ne kadar ayrı gösterilip farklılık benimsetilmeye çalışılsa da; Hakas Türkleri Yenisey Irmağı boylarında yaşamış olan Kırgızların torunlarıdır.

Türkçe kaynaklarda bu konu hakkında çelişkilerin ortaya çıkmasının en önemli nedeni ise; Hakas Türkleri'ne ait tarihi kaynakların etraflıca incelenememiş olmasıdır. Hakas Türkleri hakkında bilgi veren kaynakların çoğu Rusçadır. Bu eserlerin dilimize tercüme edilmemiş olmasından dolayı bu konuyla ilgili fazla bilgi yoktur.

Bu çalışma hazırlanırken görülmüştür ki; Türkçe kaynaklar bu konuda yetersiz kalmaktadır. Bugüne kadar haklarında çok detaylı bir çalışma yapılmamış olması Hakas Türkleri hakkındaki bilgileri de sınırlı kılmıştır. Bu çalışma hazırlanırken Rusça birinci elden kaynaklardan istifade edemediysek de bu eserlerin kaynak olarak kullanıldığı eserlerden faydalanmaya gayret gösterdik. Çalışmamızda özellikle yaptıkları çalışmalarla Hakas Türkleri'nin siyasi ve kültürel tarihine ışık tutan Viktor Butanayev ve Nikolay Fedoroviç Katanov'un Türkçeye tercüme edilmiş eserlerinden faydalanma yoluna gittik.

Hakas Devlet Üniversitesi Arkeoloji, Etnografya ve Bölgesel Tarih Bölüm başkanı olan Viktor Butanayev ve eşi İrina Butanayeva'nın Türkçe'ye tercüme edilmiş olan "*Yenisey Kırgızları*" isimli eseri; Hakas Türkleri'nin tarihi ve folkloru hakkında zengin bilgiler içeren önemli bir başvuru kaynağıdır. Bu eser için; Viktor Butanayev'e 2002 yılında Türksoy Vakfı tarafından bir ödül verilmiştir. Kendisi de bir Hakas olan Viktor Butanayev, aynı zamanda Hakasya'nın milli armasının da düzenleyicisidir. Hakas Türkleri'nin tarihine ışık tutan çalışmaları birçok dile tercüme edilmiştir.

Viktor Butanayev gibi bir Hakas Türkü olan Nikolay Fedoroviç Katanov'un 2004 yılında dilimize kazandırılmış olan "*Türk Kabileleri Arasında*" isimli eseri de çalışmamızda kaynak olarak kullanılmıştır. Türk topluluklarının gelenekleri hakkında zengin bilgiler veren Katanov'un çalışmaları Türk kültür tarihi açısından oldukça fazla önem taşımaktadır. Maruz kaldığı Rus baskılarına ve Rus ilim adamlarının aşağılamalarına rağmen yılmayarak hazırladığı değerli eserler bugün İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi'nde Türkçe'ye tercüme edilmeyi beklemektedir.

Halen Hacettepe Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde doktora yapmakta olan Timur Davletov'un Hakas Türkleri hakkında yayınlamış olduğu eserler ülkemizde bu konu hakkında daha fazla bilgi sahibi olunmasına katkı

sağlamıştır. Bu çalışmada Timur Davletov'un eserlerinden de faydalanılarak Hakas Türkleri'nin tarihleri aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Hakas Türkleri'nin yazılı edebiyatları çok gelişmiş olmasa da; zengin arkeolojik mirasa sahiptirler. Aynı zamanda hala Türk kültür mirasına sahip çıkmaktadırlar. Eski Türk dini inancını gördükleri tüm baskılara rağmen hala yaşatmaya çalışmaları bunun en önemli göstergesidir. Ülke topraklarında incelenip, gün ışığına çıkarılmayı bekleyen çok sayıda arkeolojik eser bulunmaktadır. Bu eserler yalnızca Hakas Türkleri'nin siyasi ve kültürel tarihine değil; kendi öz tarihimize de ışık tutacaktır.

Hakasya Türkleri'nin siyasi ve kültürel tarihlerini genel olarak açıklamaya çalışarak eski Türk kültürüne de ışık tutmayı amaçlayan bu çalışmanın bilimsel ölçütlere uygun olarak hazırlanması için teşvik eden ve tavsiyeleriyle yol gösteren danışmanım Sayın Doç. Dr. Tilla Deniz Baykuzu'ya ve bölüm hocalarıma desteği için teşekkür ediyorum. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü emekli öğretim üyesi olan ve yaptığı çalışmalarla hala Türkoloji dünyasına ışık tutmaya devam eden Sayın Prof. Dr. Kemal Eraslan'a Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nde yapmış olduğum araştırmalarımda verdiği destek ve yardımları için teşekkürlerimi sunarım. Yayınlamış olduğu eserlerden bu çalışmada faydalanılması için izin vermiş ve destek olmuş olan Rusya Federasyonu Hakasya Cumhuriyeti Kültür Ataşesi Sayın Timur Davletov'a da teşekkür ederim. Her konuda olduğu gibi bu çalışmada da benden maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen başta ağabeyim Rasim Çavdar olmak üzere aileme de teşekkürü bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

Özet.....	I
Abstract.....	II
Önsöz	III
İçindekiler.....	VI
1. GİRİŞ.....	1
1.1.Sibir Adı Üzerine.....	1
1.2.Güney Sibirya Coğrafyası'ndaki Türk Cumhuriyetleri	3
1.2.1.Tuva Cumhuriyeti	3
1.2.2.Altay Cumhuriyeti.....	9
2. HAKAS TÜRKLERİ	11
2.1.Hakas Adı.....	11
2.2.Hakasların Yaşadığı Coğrafya.....	13
2.3.Hakas Boyları.....	16
2.3.1.Kaçınlar	16
2.3.2.Koyballar.....	19
2.3.3.Kızıllar	20
2.3.4.Çat/ Çolım Türkleri.....	22
2.3.5.Kamasınlar	22
2.3.6.Sagaylar	23
2.3.7.Beltirler.....	24
2.3.8.Şorlar	27
3. HAKAS TÜRKLERİNİN SİYASİ TARİHİ.....	30
3.1.Eski Türk Devletleri Dönemi.....	30
3.2.Moğol İstilas Dönemi	42
3.3.Hooray/Hongoray Reisliği Dönemi	45
3.4. Rus İstilas Dönemi.....	48
4.HAKASLARDA SOSYAL HAYAT	57
4.1.Hayvancılık	59
4.2.Tarım.....	65
4.3.Ekonomi.....	67

4.4.Kültür	69
4.5.Dil	76
4.6.Din	79
SONUÇ.....	85
KAYNAKÇA.....	87
EKLER	93
Harita I.....	Hakas Cumhuriyeti
Harita II.....	Hakas Cumhuriyeti
Harita III.....	Hakas Cumhuriyeti
Harita IV.....	Hakas Cumhuriyeti
Harita V.....	Tuva Cumhuriyeti
Harita VI.....	Altay Cumhuriyeti
Harita VII.....	Rusya Federasyonu
Harita VIII.....	Hakas Türkçesi'nin Ağız Haritası
Harita IX.....	20.yy'da Hakasya'nın Etnik Haritası
Resim I.....	Ahşap Yurt
Resim II.....	Hakas Avcı
Resim III.....	20.yy Başlarında Geleneksel Kıyafetleriyle Gelin ve Çöpçatan
Resim IV.....	Hakas Şamanı
Resim V.....	Orijinal Hakas Şaman Davulu
Resim VI.....	Hakasya'da Bir Anıtmezar
Resim VII.....	Güneş Adam İsimli Tablo
Resim VIII.....	Sagay Boyu
Resim IX.....	Bayram Kıyafetleriyle Sagay Boyu Kadınları
Resim X.....	Kaçın Boyu
Resim XI.....	Kaçın Boyu Gelenekler Kıyafetleriyle Anne ve Çocuk
Resim XII.....	20.yy Başlarında Geleneksel Altay Toplumu

1.GİRİŞ

1.1.Sibir Adı Üzerine

“*Sibir*” adı önceleri Obi Nehri’nin orta ve aşağı kısımları için kullanılırken; Rus hakimiyeti genişledikten sonra İrtiş boylarından Baykal Gölü’ne kadar olan bölgeyi de kapsamış, daha sonra Kamçatka’ya kadar uzanan bütün Kuzey Asya, Sibirya olarak anılmıştır.¹

Bugün; batıda Ural Dağları ile doğuda Büyük Okyanus arasında kalan, kuzeyde Kuzey Buz Denizi’nden güneyde Moğolistan ve Çin sınırına kadar uzanan bütün Kuzey Asya’yı kapsar.

“*Sibirya*” coğrafi isminin menşei ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Bu görüşlerden birine göre “*Sibirya*” adı; Moğolcada *bataklık yerde sık çalılık, balta girmemiş sık orman* manasındaki “*sibir*” kelimesinden, diğerine göre ise; Sabir Türklerinin isminden gelmektedir. Radloff ise kelimenin Sibir Hanlığı’nın (1464-1598) başşehri olan İsker şehrine Tatarların Sibir ismini verdiği ve bu ismin daha sonra Ruslar tarafından bütün Kuzey Asya düzlüğüne takıldığı, kelimenin menşeinin bilinmediğini ifade eder.²

Coğrafi bölge ismi olarak “*Sibirya*” kelimesi, 16.yy’da Sibir Hanlığı’nın kurulmasından sonra kullanılmaya başlanmıştır. Bu dönemde Sibirya coğrafi adı, Ural Dağları’nın doğusundaki Tobol, İrtiş, İşim, Ob Irmakları havzasını içine alarak Altay Dağları’na kadar uzanan saha için kullanılırdı. 16.yy’dan başlayarak Kafkasya,

¹ Umay Türkeş Günay, *Türklerin Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2007, s.598.

² Mesut Şen, “Sibirya İsmi’nin Menşei Üzerine”, *Sibirya Araştırmaları*, Simurg, İstanbul 1997, s.17.

Bozkır ve Türkistan eyaletlerinin dışında kalan Asya'daki bütün Rus sömürgelerine *Sibirya* adı verildi.³

Ruslar, 17.yy başından itibaren bölgeyi ele geçirme faaliyetlerine başlamışlardır. Ateşli silah hiç görmemiş ve işitmemiş olan Sibirya kavimleri fazla direnememiş ve 20-30 kişilik Rus Kozağına⁴ kitleler halinde boyun eğmek zorunda kalmışlardır. Bu sebeple Ruslar 30-40 yıl içinde 4-5 bin km'lik alanı kolayca ele geçirdiler. Bölgeyi istila eden Ruslar derhal, her yerde büyük manastırlar inşa edip yerli halkı Hıristiyan yapmak için misyoner papaz getirmeye başladılar.⁵

Büyük çaplı tarıma müsait olmayan Sibirya bölgesi, zengin yer altı kaynakları ve kürk hayvanları ile dikkat çekmektedir. Günümüzde ham petrol ve doğal gaz Batı Sibirya'da Morkovo, Aşağı Tunguzka ve Lena dolaylarında bulunur ve genelde Tümen'e sevk edilir. Kuznetzk, İrkutsk, Tunguzka ve Lena Nehirleri bölgelerinde taşkömürü bulunmaktadır. Demir madeni ise; Abakan, Angara, Baykal ötesi ve Lena çevresinde bulunmaktadır.⁶

Sibirya'nın Türklerin anayurdu olan Altay-Sayan Dağlık bölgesinde, Yenisey kaynak ve havzalarında yaşayan çeşitli Türk boyları "*Sibirya Türkleri*" veya "*Altay Türkleri*" olarak isimlendirilirler. Ancak bu Türk toplulukları, haklarında çok fazla çalışma olmayışından dolayı ülkemizde çok bilinmemektedir.

Çeşitli Türk boylarının yaşadığı bu bölgede Türk dili Oğuz, Kıpçak, Karluk ve Uygur Türkçelerinin karıştığı bir yapıya sahiptir. Bölgenin iklim şartları ve Rus egemenliği altında kapalı yaşamalarından dolayı arkaik dil özelliklerini korumuşlardır. Bu şartlar aynı zamanda Gök Tanrı Dini ve Şamanizm inançlarını da korumalarını sağlamıştır.⁷

³Nadir Devlet, "Sibirya'daki Halkların Demografik ve Ekonomik Potansiyelleri", *Sibirya Araştırmaları*, Simurg, İstanbul 1997, s.25.

⁴Ruslar, Türkleri taklit ederek kurdukları askeri birliklere Kazak, Kozak adını vermişlerdir.

⁵A.g.m., s.25.

⁶A.g.m., s.28-29.

⁷U.Türkeş Günay, *Türklerin Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2007, s.598.

Eski Türklerden kalan eserler höyükler, taş heykeller ve onları çevreleyen duvarlar, kaya resimleri, runik yazılar, yerleşim yerleri ve ocak kalıntılarıdır. Taş heykeller, Eski Türklerle ait buluntular içinde en yaygın olanıdır. Türk savaşçı figürü en çok görülen heykel türüdür. Bu eserler bize Eski Türklerin ekonomik-kültürel seviyeleri hakkında bilgiler vermektedir. Eski Türk tarihi hakkında en ilginç ve bilgilendirici kaynaklar mezar kazılarıdır. Eski Türk dönemine ait birkaç mezar ilk defa olarak 1865 yılında Radloff tarafından açılmıştır. Altay'da Eski Türklerle ait 150'den fazla mezar üzerinde çalışılmıştır. Mezarlardan çıkan arkeolojik buluntular arasında koşum takımları, gümüş ve ağaç kaplar, kemerler, silahlar bulunmaktadır. Bu buluntular; eski Türk toplumunun alet kullanımında ileri bir seviyede olduğunu göstermektedir.⁸

Bugün Hakasya Cumhuriyeti'nin bulunduğu coğrafya güneyde Kazakistan, Doğu Türkistan-Çin ve Moğolistan sınırlarının birleştiği yerdir ve burada üç birbirinden ayrılmaz bölgeden oluşur: Tuva, Altay ve Hakasya.

1.2. Güney Sibirya Coğrafyası'ndaki Türk Cumhuriyetleri

1.2.1. Tuva Cumhuriyeti

Kelime olarak Tuva'nın 4.yy'da Çin'in kuzeyine devlet kurmuş olan Tobaların adıyla bağlantılı olduğu düşünülmektedir.⁹ W. Eberhard, Toba Devleti'nin kuranlardan 119 boyun yönetici kesiminin Türk olduğunu yazmaktadır. Günümüzde Tuva, Tofa, Tuba şekillerinde karşımıza çıkan kelimeler muhtemelen aynı kökene bağlıdır. 1920 yılına kadar yapılan çalışmalarda Tuva adı kullanılmamış, bunun

⁸G.V. Kubarev, "Eski Altay Türklerinin Kültürü", *Sibirya Araştırmaları*, Simurg, İstanbul 1997, s.239-241.

⁹Çinlilerin Toba diye adlandırdığı bu topluluğa Türkler, Tabgaç adını vermişlerdir. Tabgaç kelimesinin Türkçe'deki anlamı "ulu, muhterem, saygıdeğer" dir.

yerine “*Uranhay*” kelimesi tercih edilmiştir.¹⁰ Bu sebeple Tuva Türkleri “*Urenha Türkleri*” adıyla da bilinirler.¹¹ Tuvaların Orta Asya ve Sayan topraklarında M.Ö. 3. ve 2.yy’larda yaşadıkları bulunan belgelerde görülmektedir. Kendi içlerinde beş sancağa ayrılırlar: Hazut, Oynar, Tocji, Salcak ve Kemcik. Her sancağın idaresinde “*Ogurda*” adı verilen bir bey bulunuyordu. Bu beyin emrinde de “*biçici*” adı verilen bir katip bulunuyordu. Sancak beyliği babadan oğula geçerdi.¹²

Günümüz Tuva Federatif Cumhuriyeti’nin güneyinde Moğolistan, kuzeyinde Krasnoyarsk ve Hakas Cumhuriyeti, doğusunda Buryat Özerk Cumhuriyeti, batısında Altay Cumhuriyeti bulunur.¹³ Yüzölçümü 170.500 km² olan bölgenin nüfusu 1989 sayımına göre 308.557’dir.¹⁴ Başkenti Kızıl¹⁵ şehri olan Tuva, 16 bölgeye ayrılmıştır.

Tuva’da çok sayıda nehir bulunmaktadır. Bunlardan en önemlileri başkent Kızıl’da aşağı ve yukarı Yenisey ve Batı Tuva’yı geçerek Yenisey’e katılan Kemçik’tir. Tuva ormanlarının % 60’tan fazlasının bulunduğu Doğu Tuva’da çok sayıda göl vardır. Bu bölgede Tuva nüfusunun % 5’i yaşamaktadır.¹⁶

Karasal iklimin hakim olduğu bölgede kışları soğuk, yazları nispeten sıcak bir iklim hakimdir. Sıcaklık ortalamaları Ocak ayında -25 ile -35 derece arasında iken Temmuz ayında ise +17 ile +20 derece arasındadır. Vadiler yılda 150 ile 300 mm yağış alır. Dağ yamaçları 400 ile 600 mm yağış almaktadır. 20.yy başlarına kadar çoğu konar-göçer olan, yazları yaylalarda, kışları kışlaklarda hayvanlarını besleyerek geçimlerini sağlayan Tuvalılar, yoğunlukla Stalin döneminde olmak üzere günümüzde yerleşik hayata geçmişlerdir. Ancak hala geçimlerini büyük ölçüde hayvancılık yaparak sağlamaktadırlar.

¹⁰ Ekrem Arıkoğlu, “Tuva’nın XX. Asır Siyasi Tarihi”, *Türkler*, C.20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.173.

¹¹ Bu ismin komşuları olan Moğollar tarafından verildiği tahmin edilmektedir.

¹² Abdülkadir İnan, “Tuba (Urenha) Türkleri”, *Makaleler ve İncelemeler I*, TTK, Ankara, 1998. s.29.

¹³ U. Türkeş Günay, *Türklerin Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2007, s.600.

¹⁴ Nadir Devlet, “Federe ve Muhtar Türk Cumhuriyetleri”, *Genel Türk Tarihi*, C.10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.393.

¹⁵ İlk adı iki nehrin birleştiği yer anlamına gelen Hem-Beldir’dir.

¹⁶ Eva Jane Neumann Fridman, “Tuva Şamanizmi”, *Türkler*, C.20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.180.

Bölgede az miktarda tarım yapılmaktadır ve buğday ile arpa ekilir. Ülkenin yarısı ormanlık olduğundan burada bulunan vahşi hayvanlar avlanır. Bunun yanında besicilik de yapılmaktadır. Yeraltı zenginlikleri oldukça fazla olan ülkede asbest, kobalt, nikel, bakır, cıva, kurşun, demir, taş kömürü ve madeni tuz çıkarılır. Ayrıca başkent Kızıl şehirde ağaç, deri ve gıda sanayi bulunmaktadır.¹⁷

Tuva bölgesinin tarihi Tuva'nın Türk Hanlığı tarafından fethedildiği 6.yy'dan beri bölgenin çeşitli güçlerin etkinde kaldığını gösterir. Bölge 17. yy'dan itibaren Rus etkisine girmeye başlamıştır. Rusya ile resmi ilişki Çin ile Rusya arasında 1860 yılında yapılan Pekin Anlaşması'yla başlar. 1860 yılında yapılan Çin-Rus Anlaşması'ndan sonra Moğolistan'da ve Tuva'da tam hareket serbestliği elde eden Rus hükümeti bölgeye Rus iskanı başlattı. Bu anlaşmayla Rus tüccar ve göçmenlerine o günkü adıyla Uranhay-Uygurların ülkesine yerleşme müsaadesi verildi. Bu sırada Tuaları da Çin'e karşı kışkırtmış ve ayaklanmalarını desteklemişti.¹⁸

1911 yılında Rus yönetiminin kışkırtmalarıyla bölgede ayrılıkçı bir hareket başladı. Çin'de Sun Yat Sen¹⁹ liderliğinde yapılan ihtilali fırsat bilerek bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bundan sonra 3 yıl boyunca fiilen bağımsız olan Tuva bölgesi, 1914 yılında Rus Çarlığı'nın hakimiyeti altına girdi.²⁰ Rusya'da 1918-1921 yılları arasındaki iç savaş döneminde tekrar bağımsızlığına kavuştuysa da 1921 yılında Sovyet Rusya hakimiyetine girerek "*Tannu Tuva Halk Cumhuriyeti*" adını aldı ve Tuva'nın ilk anayasası kabul edildi. Tuva iç işlerinde serbest, dış işlerinde ise Rusya'ya bağlıydı. Görünürde iç işlerinde bağımsız görünse de Rusya ile yaptığı anlaşmalarla Tuva'da yaşayan Rus nüfusun Rusya hukukuna tabi olması

¹⁷ N. Devlet, "Federe ve Muhtar Türk Cumhuriyetleri", *Genel Türk Tarihi*, C.10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.394.

¹⁸ E. J. N. Fridman, Tuva Şamanizmi", *Türkler*, C.20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.181.

¹⁹ Canton yakınlarında doğmuş olan Sun Yat Sen, çiftçi bir ailenin oğludur. Önce Hong Kong'da daha sonra da Hawaii'de misyoner okullarında tıp eğitimi almış ve Hristiyanlığı benimsemiştir. 1911 yılındaki ayaklanmanın örgütleyicisi, Koumintang/Komintang Partisi'nin (Çin Milliyetçi Partisi) lideri ve daha sonra kurulacak olan Çin Cumhuriyeti'nin ilk başkanıdır. Esra Danacıoğlu Tamur, "Karşılaştırmalı Bir Perspektiften 19.yy'da Çin ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Protestan Misyoner Faaliyetleri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, V/12, 2006, s.15.

²⁰ Leysen Şahin, "Sibirya Türk Toplulukları Tarihi", *Genel Türk Tarihi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.531.

kararlaştırılmıştı. 1944 yılına kadar yarı bağımsız olsa da bu tarihten itibaren Rusya'ya bağılı muhtar bir bölge haline geldi.

1925 yılında Moğolistan Tuva'nın bağımsızlığını kabul etti ve 1926 yılından itibaren diplomatik ilişkiler kurmaya başladılar. 1926 yılında Moğol Halk Cumhuriyeti ile Tuva arasında dostluk anlaşması imzalandı. Tannu Tuva Halk Cumhuriyeti'nin ilk lideri Donduk, Moğollara yakın olmuş, Budizm'i yaymaya çalışmış ve 1928 yılında Budizm devlet dini olarak kabul edilmiştir. 1929 yılında Rusya tarafından eğitilmiş olan Salçak Toka, Tuva'da lider olunca bölgede Rus etkisi attı. Rusya bu tarihten sonra Tuva'da Budizm ve Şamanizm'e karşı mücadele başlatmıştır.²¹

Zengin yeraltı kaynaklarına, ormanlara ve elverişli topraklara sahip olan Tuva, II. Dünya Savaşı yıllarında Rus istilasına maruz kaldı. Bu dönemde Rusya 170.500km²'lik bu yeri kendi kaynaklarına kattı.

Aralık 1990 tarihinde Tuva'nın Rusya'ya bağılı Federe Cumhuriyet olması yönündeki karar kabul edildi.

Tuva'da en yaygın din Budizm'dir. 1260 yılında Kubilay Han önderliğindeki Moğollar bölgeyi fethedince bölgede Budizm etkileri görülmeye başlar. 13.-14.yy'larda Budizm'in etkisi zayıftı; ancak 16.yy'dan itibaren özellikle Altan Han döneminde (1507-1583) Tibet'in doğu bölgelerine yapılan sefer Moğollar arasında Budizm'in canlanmasına yol açtı ve bu durum Moğollara yakın ve onlarla iç içe yaşayan bazı Türk boylarının da Lamaist Budizm'in etkisine girmelerine sebep oldu. 17.yy ikinci yarısından itibaren de Lamaizm, Tuva Türkleri arasında yayılmaya başladı. 18.yy'da Mançu idaresi zamanında ise etkisi arttı. Rus devriminin ilk zamanlarında Tuva'da 22 tane Budist tapınak bulunuyordu.²²

²¹Anar Somuncuoğlu, "Tuva (Tiva) Cumhuriyeti", *Türkler*, C.20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.163.

²² Hayat Aras, "Tuva (Tiva) Türkleri ve Türkçesi", *Türkler*, C.20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.190.

Tuvalılar'ın resmi dinleri Budizm olarak görünse de geleneksel inançları olan Şamanizm'i halen yaşatmaktadırlar.

Tuva'da Şamanizm'in kökeni Hunlara kadar dayanmaktadır. Başlarına taktıkları ayin amaçlı tüylerin ilk ortaya çıkışı Altay bölgesinde M.Ö.2. binyılın başlarında yapılan kaya resimlerinde görülmüştür. Tuva kozmolojisinde orta dünya, yukarı dünya ve aşağı dünya olmak üzere üç dünya vardır. Yeryüzü annedir. Kadın olmasaydı insan ırkının sonu gelirdi. Yeryüzü de olmasaydı yaşam olmazdı. Güneş'in anne, Ay'ın baba olduğuna inanırlar. Güneş annedir; çünkü şafak söker sökmez Doğu'dan yükselir, Tuva'nın annesi de her zaman yurdun sahibidir ve çocuklara bakar. Ay babadır; Tuvalıların babaları her zaman uzaktadır. Ay'ın gökyüzünde kaybolması gibi, bir görünür bir kaybolur. Tuva Şamanizm'inde ağaçların, dağların, nehirlerin, pınarların ruhları vardır. Ağaçlar genellikle kutsal sayılırlar ve çok sayıda dalları olan tek bir ağaç ya da kökten büyüyen birçok ağaç olarak nitelendirilen kam-yiaş (şaman ağacı) şerefine yere içki dökülerek renkli bez parçaları, süt ürünleri, yiyecekler ve diğer kült ayinleriyle şereflendirilirdi.²³

Ekim 1993 tarihinde Şamanizm, başkent Kızıl'da başkanlık kararnamesiyle iyileştirici bir sağlık sistemi olarak ilan edildi. Böylece Şamanizm bir meslek olarak tanındı ve şamanlar²⁴ için yaşlılık ödenekleri ayrıldı. Ayrıca “*Şamanizm Araştırmaları Bilimsel Merkezi*” kuruldu. 1922 yılında Tuvalı Şamanlar Derneği, orijinal ismiyle “*Dungur*” (davul) 37 Şaman üyesiyle birlikte kuruldu. 1937 yılından önce Tuva'da 725 etkin Şaman bulunuyorken günümüzde ise sadece 37 Şaman kalmıştır.²⁵

Budizm ve Şamanizm de tabiata karşı saygılı olmak esasına dayalı inanç sistemleridir. İnsanın yeryüzünde yaşamını devam ettirebilmesi için ilk şart; tabiatla ve çevresiyle mücadele etmek yerine onunla uyum içerisinde, barış içinde olmayı

²³ E. J. N. Fridman, Tuva Şamanizmi”, *Türkler*, C.20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.182-183.

²⁴Şaman kelimesini Türkçe karşılığı olan Kam kelimesinin Tuva Türkçesindeki karşılığı ise “Ham” şeklindedir.

²⁵E. J. N. Fridman, Tuva Şamanizmi”, *Türkler*, C.20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.182.

kabullenmesidir. Saygı duyulması gereken bu unsurlar insanın en yakın çevresinden, evrenin sonsuzluğuna kadar uzanır. Bu sebeple de Tuva'da Budizm ve Şamanizm bir arada yaşayabilmiştir. Moğol rahipleri yıllarca Şamanizm'i yok etmeye çalışmışlarsa da dağ kurbanı, su kurbanı, ziraat kurbanı, Tanrı kurbanı gibi kurban törenlerini Budizm'e uydurmak zorunda kalmışlar.²⁶ Yeryüzü bütün canlıların yaşadığı yerdir. Toprak üzerinde canlılara zarar vermemek, bu canlıları kökünden sökmek için Tuvalılar ucu yukarı kalkık çizmeler giyer. Dağlar, ormanlar Tuva insanının hayatını devam ettirmesinde önemli bir yere sahip olan yabani hayvanların evidir. Bu yüzden onlara saygılı olunmalıdır. Yediğimiz bütün yiyecekleri tabiattan alırız. Karşılığında şükranlarımızı ifade etmemizin yolu, bu yiyeceklerden bir kısmını, özellikle temizliğin ve saflığın sembolü olan ak sütü, tabiata ikram etmektir. Bunun için yeni kaynatılmış sütün üzerinden dokuz gözlü ağaç kaşıkla çevreye bir miktar saçılır.²⁷

Moğollarla Tuvalıların bağlarının tamamen kopması için edebi dil olarak kullanılan Moğolcanın yerine Tuva edebi dili oluşturmak için 1930 yılında Latin esaslı yeni Türk alfabesi kullanılmaya başlandı. Ancak bu durum fazla uzun sürmedi ve 1940 yılında Kiril alfabesi kabul edildi.

Tuvaca; dil olarak Türkçenin arkaik söz ve yapılanmalarını günümüze kadar en iyi şekilde taşımış olan Türk lehçelerinden biridir. Diğer Türk lehçe ve şiveleriyle karşılaştırıldığında Eski Türk yazılı taşlarındaki dilin en çok Tuvaca ile örtüştüğü görülmektedir. Eski Türkçe ile karşılaştırıldığında sesbilimi, söz yapımı, sözlük bilimi ve de anlam bilimi açısından öteki Türk dillerine nazaran bazı Eski Türk dili özelliklerini taşısa da bazı kelimelerde farklı ses ve şekil değişiklikleri görülmektedir.²⁸

²⁶ A. İnan, "Tuba (Urenha) Türkleri", *Makaleler ve İncelemeler I*, TTK, Ankara 1998, s.32.

²⁷ Çeçek Dolgar-Ool, *Altay-Sayan Kaya Resimlerine Göre Tuva Geleneksel Kültürünün Kaynakları*, (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bişkek 2004, s.14.

²⁸ H. Aras, "Tuva (Tıva) Türkleri ve Türkçesi", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 190.

1.2.2. Altay Cumhuriyeti

Güney Sibiry'a da, Altayların en dağlık bölgesinde 92.900 km²'lik alanda bulunan Altay Cumhuriyeti toprakları Türklerin ata yurdudur. Yaklaşık 200.000 olan nüfusun 65.000 kadarı Altay Türklerinden oluşmaktadır. Kuzeyinde Kemerovsk Oblastı, kuzeybatısında ve doğusunda Hakas ve Tuva Cumhuriyetleri, güneyinde Moğolistan ve Çin bulunmaktadır.

Altay Türkleri güney ve kuzey olmak üzere ikiye ayrılırlar. Güney grubunda Altay-kışi, Telengit ve Teleüt, kuzey grubunda ise Tuba, Kumandı ve Çalkandı Türkleri bulunmaktadır.²⁹ Eski aile teşkilatı yönünden 24 soya ayrılırlar. Birbirleriyle karışık halde yaşamalarına rağmen herkes kendi soyunu bilir ve kendi soyundan biriyle evlenmezler. Her soyun kendine özgü koruyucu ruhları ve ibadet çeşitleri vardır.³⁰

Hayvancılıkla uğraşan Altay Türkleri özellikle ren geyiği ve sığır yetiştirirler. Bunu dışında balıkçılık, avcılık ve arıcılık yaparlar.

15.yy'da Cungarların hakimiyetinde olan Altay Türkleri kürk ve demir vererek Cungarlara vergi ödemişlerdir. 1756 yılından itibaren bölgede Çin egemenliği başlayınca Çin baskısından kaçmak için Altay beyleri Rus himayesine sığındılar. Böylece bölgede Rus hakimiyeti görülmeye başlandı.³¹

Rusya 17.yy boyunca Altay Dağları'nın çevresinde yaşayan kabilelerle mücadele ederek onları vergiye bağlamaya çalıştı. Altay Türkleri 17.yy'dan 19.yy'a kadar Çarlık Rusyası ile mücadele etmişlerse de 19.yy sonunda tamamen Rus hakimiyetine girmişlerdir. Bu tarihten sonra da bölgeye yoğun Rus göçü başlamıştır.

²⁹ U. Türkeş Günay, *Türklerin Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2007, s.602.

³⁰ Ahmet Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1983, s.9

³¹ L. Şahin, "Sibiry Türk Topulukları Tarihi", *Genel Türk Tarihi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.529.

1922-1948 yılları arasında bölge, “*Oyrat Özerk Bölgesi*” olarak adlandırılmıştı. Rusya Federasyonu’na bağlı Altay Krayı’nın içinde yer alan bu bölgenin adı daha sonra “*Dağlık Altay Özerk Bölgesi*” olarak değiştirildi. Bölgenin adı; 3 Temmuz 1991 tarihinde “*Dağlık Altay Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti*” ve 7 Mayıs 1992 tarihinde de “*Altay Cumhuriyeti*” olarak değişti.

Altay Türkleri arasında 6-9.yy’larda; 15-18.yy ve 19-20.yy başında Budizm etkisi görülmüştür. Bu etkileşimin sonucu olarak 20.yy başında Altay Türkleri’nin geleneksel inançlarını ve Budizm’in unsurlarını içeren milli Altay dini oluşmuş ve buna “*Burhanizm*” adını vermişlerdir.

Altay Türkleri 18.yy’ın başlarından itibaren Rus misyonerlerin Hıristiyanlığı yayma faaliyetleri sırasında çeşitli baskılara maruz kalmışlardır. 1834 yılında Altay Dini Misyonu kuruldu. Altaylıların bir kısmı Hıristiyanlığı kabul ettiler. Ancak, resmi olarak Hıristiyanlık dinini kabul etmiş görünseler de hala eski Türk dinine inanmaya devam etmektedirler.³² Bölgede 16.yy’dan itibaren de İslamiyet yayılmaya başladı ve 1916 yılında Altay’da 8.000 Müslüman bulunmaktaydı.³³

Altay Türklerinin mirasının bazı parçaları çok eski zamanlara dayanan anıtları, kayalar üzerindeki binlerce resim, eski Türk yazıtları uluslararası üne kavuşmuş ve dünya kültür hazinesinde hak ettiği yeri almıştır. Altay’daki doğa güzellikleri 2001 yılında Altay ve Katun Milli Parkları, Teles Gölü, Beluha Dağı ve Ukok Platosu ile UNESCO Dünya Tabiat Mirası’na dahil edilmiştir.

³² İbrahim Dilek, “Altay Türkleri Edebiyatı Tarihi”, *Türkler*, C.20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.149.

³³ Y. A. Pustogaçev, “Altay ve Altaylılar”, *Sibirya Araştırmaları*, s.284.

2. HAKAS TÜRKLERİ

2.1.Hakas Adı

En eski Türk boylarından olan ve kaynaklarda Minusin Tatarları, Sibirya Türkleri, Abakan Tatarları, Abakanlılar, Sagay Türkleri, Yenisey Kırgızları gibi farklı farklı isimlerle yer almış olan Hakaslar, bir Kırgız grubu olup Manas Han önderliğinde Tanrı Dağları'na göç etmeyerek Yenisey bölgesinde kaldıkları için Yenisey Kırgızları adını almışlar ve zamanla bu adı benimsemişlerdir. Yenisey Kırgızları yalnızca Hakasların kökenini oluşturmuş değildir. Onlar aynı zamanda bugünkü Kırgızistan Kırgızları veya diğer adlarıyla Tanrı Dağı Kırgızları'nın da kökenini oluşturmaktadırlar.

6.yy'a ait Bizans kaynaklarında Kherkhir olarak geçen Hakasların adı 8. yy Tibet metinlerinde Hir-kis, Hir-tis, Kher-ged şeklinde yer almıştır.³⁴ 6.yy'a ait Çin kaynaklarında da Kırgız sözü Hia-kia-sseu şeklinde kaydedilmiş ve Hakasların atalarının Kırgızlar olduğu belirtilmiştir. 9. ve 10. yy'lara ait Çin kaynaklarında ise "Heges" ismiyle yer almışlar.

Kızlasov'a göre Hakaslar az sayıda bir kabile iken 6.yy'dan başlayarak Minusinsk çevresinde yaşayan kabileler Hakas adıyla bilinmeye başladı. Bu dönemlerde Kırgız etnik ismi siyasi bir anlam ifade ettiğinden dolayı "Hakas" terimi Sayan-Altay bölgesindeki halkların genel adı olmuştu. Bu yüzden Kızlasov 6.-7.yy'lardaki Yenisey Kırgızları'nın Kağanlığı'nı Hakas ülkesi diye adlandırmıştır.³⁵

³⁴Michael R. Drompp, "Erken Dönemlerden Moğol İstilasına Yenisey Kırgızları", *Türkler*, C.2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.397.

³⁵Rüstem Abdumanapov, "Kırgızların Kökeni Meselesi", <http://www.turkdirlik.com/Bilgimece/Turkoloji/Tarih/ABatur0005.htm>, 15.03.2010.

Hakas adının benimsenmesinde Rus istilasının etkisi oldukça fazladır. Rus istilasından önce Ruslar diğer Türk halklarında olduğu gibi Hakasları da *Tatar* diye isimlendirmekteydi. Hakas adı ilk defa Sovyetler birliğinin kuruluş döneminde resmi olarak kabul edilmiştir. Hakas kelimesinin kökeni olan “*Hagias*” sözcüğü Çinliler tarafından Sayan Dağları’nda yaşayan eski bir kabileyi tanımlamak için kullanılıyordu. Bu Türk boyu Çin kaynaklarında ilk olarak 1.yy’da yer almıştır.³⁶

Hakasya, Sayan-Altay Dağları’nın arasındaki platonun bir kısmıdır. Bu yüzden Hakaslar kendilerini “*Dağ Halkı*” olarak adlandırmaktadırlar. Efsaneye göre çok eski zamanlarda Hakasların atası dağ iyesinin kızıyla evlenmiştir. Hakaslar da onların evlatlarıdır. Bu yüzden Hakaslar için dağlar, kutsal sayılacak kadar önemlidir.³⁷

Orta Yenisey Vadisi Halklarının atası sayılan Borus, Hakasların Noya tasvirinde vücut bulur. Hongoray’ın eski halkı gözü pek insanlardı. Ne doğa olaylarından ne de kudretli tanrılardan korkarlardı. Semavi tanrılara karşı işledikleri günahlar ve sayısız davranışları sonunda hepsi cezalandırılmış ve tufana maruz kalmışlardı. Sadece kahin olan Borus, büyük bir tehlikenin geleceğini anlamış ve kırk gün bir dağın tepesinde sal yapmış ve demir çivilerle yaptığı salı sağlamlaştırmıştı. Sonra sala karısını, çocuklarını ve çeşitli hayvan ve kuşları aldı. Sadece kendi gücüne güvenen iki canlı sala binmeyi reddetmişti. Bu canlı varlıklar da biri mamutu hatırlatan “*Argılang*” diğeri çift başlı kartalı hatırlatan “*Han-kireti*” kuşuymuş. Tufanın 39. günü Han-kireti kuşu yorulmuş ve Argılang’ın dışında biraz soluklanmak istemiş. Argılang ise bu ağırlığa dayanamamış ve birlikte suyun dibini boylamışlar. Bu sebeple o günden beri bu topraklarda bu canlılar yaşamamaktadır. Borus’un salı kırk gün kırk gece dünya okyanusunun yüzeyini yarararak geçmiş ve ancak bu süreden sonra su seviyesi azalmaya başlamış. Kırk birinci günde bu yalnız salın limanı olan Sayan Dağları’nın tepelerinde biri görünmüş. Tepenin kara sırtlarına ilk basan Hakaslı Noya’nın anısına buraya Borus adı verilmiş. Bir süre sonra Borus, kahin olan

³⁶Naciye Saraç, “Gizemli Hakasya”, *Bozkurt*, S.35, Şubat-Mart 2007, s.26.

³⁷ Yakup Deliömeroğlu, “Hakaslar ve Hakasya”, *Yeni Türkiye*, S.16, Türk Dünyası Özel Sayısı II, Temmuz-Ağustos 1997, s.1579.

kargasını getirmiş. Tufanın sona ermesini ve yeryüzünde hayatın yeniden başlamasını sevinçle karşılamış. Vahşi hayvanlar koşmuş, kuşlar uçmuş. Borus, karısı ve çocuklarıyla birlikte dağın tepesinden Yenisey Vadisi'ne inmiş. Borus'un gemisinin yanaştığı Sayan Dağları'nın üzerindeki Köypa ve Borus tepeleriymiş. Hakaslar da Borus'un çocukları olarak çoğalmışlar.³⁸

2.2.Hakasların Yaşadığı Coğrafya

Güney Sibiry'a'nın merkezinde Abakan Irmağı ve onun çok sayıdaki kollarının vadisinde Çulım Irmağı'nın yukarı kısmında; Yenisey'in³⁹ orta mecralarının sol yakasında bulunan Hakas Cumhuriyeti yaklaşık olarak 61.900km²'lik bir alanı kaplamaktadır. Daha önceleri Krasnoyarsk Krayı içinde iken, 1991 yılında Kray'dan alınarak ayrı bir cumhuriyet statüsü kazanan Hakasya Cumhuriyeti kuzey ve doğuda Krasnoyarsk Krayı, batıda Kemerova Oblastı, güney ve güneybatıda Dağlık Altay Cumhuriyeti ve güneyde Tuva Cumhuriyeti ile komşudur. Hakasya'da Ruslar, Hakaslar, Ukraynalılar, Almanlar, Tatarlar, Belaruslar, Çuvaşlar, Polonyalılar ve bunun gibi 108 farklı millete mensup insan yaşamaktadır. Hakasya'nın toplam nüfusu 585.000 kişidir. 2002 yılı sayımına göre Hakasların nüfusları ise 75.622 kişidir.⁴⁰ 1910 yılında toplam nüfus içerisindeki oranları % 98 iken son yıllarda bu oran artık % 11'lere düşmüştür. Hakas nüfusunun

³⁸Özür Aslışen, *Yeni ve Yakınçağ'da Hakasların Siyasi ve Kültürel Hayatı*, (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 2006, s.4-5.

³⁹ Yenisey Irmağı, dünyanın en uzun akarsularından biridir. 4100 km uzunluğu olan ırmak, Sibiry'a'yı kuzeye doğru boydan boya geçerek Kuzey Buz Denizi'nin uzantısı olan Kara Denizi'ne dökülür. Yenisey Irmağı, çığırının başlangıcında geniş bir vadide akar. Daha sonra Moğolistan ile Sibiry'a arasında bulunan Sayan Dağları'ndan Sibiry'a düzlüklerine ulaşır. Sibiry'a'da kışlar uzun ve soğuk geçtiğinden Yenisey Irmağı'nın ağzına yakın kısmı dokuz ay boyunca donar. Güneyde bu süre yedi aya iner. Buzlar önce bu kısımda çözülerek büyük su taşkınlarına neden olur. Irmağın ağzında ve Kara Denizi'nde buzlar yaz gelmeden geçit vermez. Yenisey Irmağı, taşıdığı su miktarı bakımından Rusya'daki ırmaklar arasında birinci gelmektedir. Irmak sularının yarıya yakını eriyen kar suları, üçte birinden fazlasını yağmur suları, geriye kalanını da yeraltı suları oluşturur. Ayrıca Krasnoyarsk'ta Yenisey Irmağı üzerinde kurulmuş bir hidroelektrik santral bulunur. *Temel Britannica*, "Yenisey Nehri", İstanbul 1991, s. 146.

⁴⁰ Gülsüm Killi Yılmaz, "Hakas Ağız Araştırmaları Üzerine", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.4, S.3,s.106.

%70'i kırsal kesimde yaşamaktadır. Bu durumun hem olumlu hem de olumsuz birçok sonucu vardır. Örneğin; kırsal kesimde yaşayan Hakaslar sayesinde Hakas dili hala varlığını sürdürebilmektedir. Şehirli Hakas gençleri ise daha çok Rusça'yı tercih etmektedir.

Hakasya'nın başkenti ismini Abakan Irmağı'ndan alan Abakan⁴¹ şehridir. Şehir, Abakan Irmağı ile Yenisey Irmakları'nın kesiştiği yerde kurulmuştur. Sibiry'a'nın en büyük ırmaklarından olan Abakan Irmağı, Yenisey Irmağı'na sol tarafından dökülmektedir. Uzunluğu 529 km'dir. Rusya Federasyonu'nun başkenti olan Moskova şehriden 4054 km uzaklıktadır. Ayı kanı anlamına gelen Abakan isminin nereden geldiği ile ilgili çok sayıda efsane mevcuttur. Bir Sagay efsanesine göre burada eski zamanlarda çok ayı olduğundan Abakan denilmiştir.⁴² Yine bir efsaneye göre çok eski zamanlarda Hakas topraklarında dev bir ayının ortaya çıktığı söylenir. Bu ayı, köylere saldırır, insanlara ve mallarına zarar verir, çevredeki sakinlere korku salarmış. Bir zaman sonra bir köyde genç bir bahadır yetişmiş. Bu bahadır bir gün bu dev ayıyla kapışmak için yola çıkar. Bulduğunda da ayıyla kapışmaya başlar. Uzun süren bu mücadelenin sonucunda yorgunluktan dayanamayan ayı geri adım atar ve bu bahadırdan kaçır. Ancak bahadır ayının peşini bırakmaz ve birkaç gün sonra ayının izini bulur ve yaralı ayının kükremesini duyar. Sesin geldiği yere doğru gittiğinde ayının etrafındaki kayaları parçaladığını, ağaçları da kökleriyle çıkardığını görür. Sabahın ilk ışıklarıyla birlikte de ormanın içinde dev bir dağa dönüşmüş olan ayının ölü bedenini bulur. Bu dağdan güçlü bir derenin çıktığını görür. Dağdan geniş vadilere inen bu dere buralarda bir ırmağa dönüşmüştür. Bu bölgede yaşayan insanlar bu ırmağa “*ayı kanı*” anlamına gelen “*Abakan*” adını verirler. Gerçekten de araştırmacılar; Küçük ve Büyük Abakan Irmakları'nın ayrışma noktasında yatan ayıyı andıran, kayaların olduğunu ve suların bu kayaların altından çıktığını tespit etmişlerdir. Başka bir efsaneye göre ise Abakan'a adını veren kişi Öcen Bek bahadırdır. Daha önceden Ala Ört (Alaca Yangın) adıyla anılan bu nehir kıyısına gelen Öcen Bek atıyla nehrin karşı tarafına atlayarak nehrin adını Abakan olarak değiştirmiştir. Tanınmış Rus bilim adamı V.

⁴¹ Sözcük; Hakas Türkçesinde Ağban, Abağan, Abığan olarak söylenir.

⁴² M. F. Köprülü, “Abakan Türkleri”, *Türk Amacı*, S.I, Temmuz 1942, s.205.

Titov'a göre eskiden Alairt (Ala Ört) adını taşıyan Abakan Irmağı'nın adı; kıyısında yaşayan Aba Han adlı bir bahadırın atıyla birlikte bu ırmağın sularında boğulmasının anısına halk tarafından verilmiştir.

Nüfusu yaklaşık olarak 180.000 kadar olan Abakan şehrinin yüzölçümü 113 km²'dir. Şehirde; Hakas Devlet Üniversitesi ve Hakas Devlet Teknik Üniversitesi olmak üzere çok sayıda meslek yüksek okulu ve Rusya'daki diğer üniversitelerin şubeleri, üç televizyon şirketi, dört radyo şirketi otuz civarında gazete ve dergi, üç Rus Ortodoks Hıristiyanlığına bağlı kilise, yirmi dört orta derece okul, otuz kreş, birkaç kütüphane, üç stadyum, müze, dört devlet tiyatrosu ve filarmoni orkestrası faaliyet göstermektedir.⁴³

Başkent Abakan şehrinin yanı sıra ülkenin en önemli yerleşim merkezi Minusinsk şehridir. Hakasların nüfus olarak en yoğun olduğu bölge ise Askiz ve çevresidir. Yenisey Irmağı bozkırları da toprağı tuzlu, otlı ve az karlı olması nedeniyle sürü beslemeye uygun olduğundan eskiden beri göçebe Türklerin oturduğu bir yer olmuştur.

Hakas-Minusinsk Vadisi'nin en belirgin unsuru Sayan Dağları'dır. Dağın adı Hakasça "*Soyan*", Tuvalı kelimesinden gelmektedir ve Tuva Dağları anlamını taşır. Eski Türk kitabelerinde de Sayan Dağları "*Köygen*" şeklinde geçmektedir. Bugünkü Tuva Cumhuriyeti'nde Hakasya'ya doğru akan Anı Irmağı'nın kenarında "*Köygen Tashıl*" tepesi bulunmaktadır.⁴⁴

Zengin ormanlar, göller, bozkır ve dağların birleştiği bölgede yer alan Hakasya Cumhuriyeti, uygun tabiat şartları, yeraltı kaynakları, çeşitli madenler bakımından zengin bir bölgedir. Yüzölçümü olarak küçük olmasına rağmen Hakasya'da 324 nehir bulunmaktadır. 390'ı tatlı su ve 110'u da tuzlu su olmak üzere toplam 500 adet göl bulunur. Rusların bölgeye verdiği önemin ve işgal etmesinin

⁴³ Timur Davletov, "Asya'nın Ortasında Bir Dağ Çiçeği; Abakan", Türk Dünyası Kültür ve Sanat Dergisi, S.19, Nisan 2006, s.23.

⁴⁴ Y. Deliömeroğlu, , "Hakaslar ve Hakasya", *Yeni Türkiye*, S.16, Türk Dünyası Özel Sayısı II, Temmuz-Ağustos 1997,, s.1579

nedeni de Hakasya'nın bu doğal zenginlikleridir. Tarım, hayvancılık ve kerestecilik yapılan bölge güçlü bir ekonomi ve ziraata sahiptir.

Kapalı havzada kurak ve sert kara iklimi hakimdir. Alçak kesimler bozkırlarla kaplıdır. Geniş bozkırlar 1954 yılından sonra tarıma açılmıştır. Dağlık kesimler çam, köknar ve ladin ormanlarıyla kaplıdır.⁴⁵

Bölgede iki binden fazla çeşitten oluşan bitki örtüsü bulunmaktadır. Bunlardan 28'i yalnızca Hakasya'ya özgü bitki türüdür. Bu bitkilerden 300 kadarı tedavi amaçlı kullanılmaktadır. Hakasya'da aynı zamanda 800'den fazla mantar çeşidi bulunur. Kış aylarında ortalama sıcaklık -20 hatta zaman zaman -30, yaz aylarında ise +20 ve +30 dereceye kadar çıkmaktadır. Yılda ortalama güneşli gün sayısı 311'dir.

2.3.Hakas Boyları

2.3.1.Kaçınler

17.yy sonlarına doğru İrtiş Havzası'ndaki bazı Türk boyları buralara yerleşmeye çalışan Rusların baskısıyla Tomsk Şehri'nin kuzeyindeki Yenisey Irmağı'na sıkıştırılmış ve sürülmüşlerdi. Bu yüzden bunlar Kaç Irmağı kıyılarına yerleşmeye mecbur edildiler. Fakat esas Türk kitlesi Abakan ile Askiz'in kuzeyindeki İyüs Nehri arasında kalmıştı. İşte bu Türk topluluğundan türemiş olanlar kendilerine “*Kaas*” adını vermişler.⁴⁶ Hakaslar Cungarya'ya sürüldüğü sırada Kaçınler, Minusin Havzası'na göç ederek buranın eski yerli boylarıyla karışmışlardır.

⁴⁵ A.g.m., s.1570.

⁴⁶ A. Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1983, s.12.

Abakan Vadisi'nde oturmakta olan Kaçın boyu vaktiyle Yenisey Irmağı'nın kolu olan Kas Irmağı boyunda oturdukları için kendilerini “*Haas*” veya “*Haaş*” diye adlandırılmışlardır. Anayurtları Kaça Irmağı civarındadır. Hatta Ruslar bu ırmağın adını Kaçınlerin adıyla adlandırmışlardır. Çat ve Çolım civarında oturan boylarla birlikte bir grup teşkil ederler.

Kaçınler; Mançur sürgününde sağ kalan Kırgızezerler, Krasnoyarsk'tan göç eden Kaçınler, Arınler ve Cungar kaçkınlarından oluşmuştur. Bu idari birlikte Ezerlerin sayısı çok olmalıdır. Ayrıca 18.yy sonunda Kaçınler'e Kırgızlar denilmeye başlanmıştı.

Kaçınler arasındaki en büyük boy “*Hasha*” boyu idi. Hasha boyunun kökeni Hongaray Etnik-Politik İttifakı ile ilgilidir. Şor folklorunda Hashaları “*Hırgızhooray*” yani “*Hakasya Ülkesinden Gelen Düşmanlar*” olarak geçmesi bu duruma örnek gösterilebilir. İyus ve Yenisey Irmakları ortasındaki bozkırlarda Kaçınlerin “*Izır*” boyu yaşıyormuş. Hakas tarihi folklorunda “*Izır*” adının Kaçınlerin genel bir adı olduğu da söylenmektedir. Kaçınlerin bir boyu olan Burut boyunun anavatanı ise Buryatya'dır. Eskiden Hasha boyu ile birlikte Moğol Hanı'na vergi veriyorlardı. Burut kelimesinin Moğolcadaki anlamı “*dinden uzak, tembeldir*”. Bu boyun atası Abakan bölgesinde yaşayan İrtöçin'dir. Onun neslinden Sohhu boyu ortaya çıkmıştır. Bu boy içinde bulunan Sortah soyunun Hakasların bir heybe kuruta⁴⁷ satın aldıkları bir Tatar kızdan türediğine rivayet edilir. Kaçınlerin Hasha, Burut, Hırgıs ve Izar boyları içerisinde Talçan ve Tayçan grupları varmış. Hakas efsanelerine göre Talçan grubu Kaça Irmağı'nın yanındaki Humtığey Dağı'na göç eden Hasha boyunun atası Talçan İney ve onun yedi oğlundan türemiştir.⁴⁸ Kas Irmağı boylarında yaşadığı dönemlerde yapılarında önemli bir yeri olan Ara Türkleri ile birleşmişlerdi. Soyları arasında Kırgız ve Tubalar da bulunmaktadır. Çin

⁴⁷Kurut: peynir; kurutulmuş süzme yoğurt; çökelek. Bkz. Güner Gülsevin, “Kutadgu Bilig Türkçesinden Anadolu Ağzlarına” Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S.20, s.112. Kurut; kurutmak kökünden gelen Türkçe bir kelimedir. Moğollar bu deyimini Türklerden alarak kullanmışlardır. Hatta 18.yy'da Orta Asya'da seyahat eden Avrupalı elçiler, kendi kitaplarında kurutu “Grut” şeklinde yazmışlardır. Kurut deyişi “savaş azığı” ya da “kış azığı” anlamına gelmektedir.

⁴⁸ Viktor. Butanayev, I. Butanayeva, *Yenisey Kırgızları*, Ötüken, 2007, s.54-56

topraklarında yaşayan Maturlar da kendilerine “*Tuba*” adını vermiş olduklarından Kaçınler ile karışan Tubaların bunların bir kısmı olduğu tahmin edilmektedir.⁴⁹

Kaçınler 18.yy’da beş ulusa ayrılmışlardı. 19.yy’da ve 20.yy başlarında ise on iki aileden meydana geliyorlardı: Kaşka, Kırgız, Pürüt, Izar, Soki (Saka), Çastık, Tuba, Ara, Tin, Sarıg, Çildek, Oyrat. Ancak bu ailelerin hepsinin birbirleri ile kan bağı olduğunu söylemek güçtür.⁵⁰

18.yy’ın ilk yarısında Kaçınlerin esas bölüğü Hongoray’ın boş kalan topraklarını işletmeye başladılar. Kaçınlerin çoğu Hakasya’ya göç ettikten sonra Sibiryaya yönetimi onların İyus ve Yenisey’in sol kıyısındaki topraklarını tanımak zorunda kaldı. 16 Kasım 1747 yılında Krasnoyarsk Yönetim Toplantısı’nın kararlarına göre onlara Yenisey’den yukarı taraftaki Karaul ve Abakan yerleşimleri ile İyus Irmağı bölgelerindeki yerlerde yaşamalarına izin verilmişti. 1795 sayımından sonra Kaçınlerin sayısı 2590 vergi ödeyicisine ulaşmıştır. 1701 yılına göre Kaçınlerin sayısının 23,5 kat arttığı görülmektedir. 18.yy’da Kaçın Yeri’ne “*Şaar Çeti*” (şehir dışı) deniliyordu. 1824 yılında burası Krasnoyarsk şehrine bağlı bir vilayet olarak düzenlendi. Bir süre sonra halkı da Ruslaştırılan Kaçın Şaar Çeti Vilayeti 1885 yılında dağıtıldı.⁵¹

Rus istilasından önce ekonomileri hayvancılığa dayanıyordu. 1890 istatistiğine göre ise her nüfusa iki at, üç sığır, dört koyun ve keçi isabet ediyordu. Her aile on at, on beş sığır, 20 koyun ve keçiye sahip demektir. Bu durumu Rus ihtilaline kadar korumuşlardır.⁵²

20.yy başlarına kadar çadırlarda hayatlarını sürdüren Kaçınler yeni yeni taş binalara girmeye başlamışlardır. Yurt adı verilen bu çadırlarda kadın ve erkekler için iki ayrı bölüm bulunur ve çadırın ortasındaki toprak zemin üzerinde ateş yanardı.

⁴⁹Y. Deliömeroğlu, “Hakaslar ve Hakasya”, *Yeni Türkiye*, S.16, Türk Dünyası Özel Sayısı II, Temmuz-Ağustos 1997, s. 1572.

⁵⁰Saadettin Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006, s.320.

⁵¹V. Butanayev, I. Butanayeva, *Yenisey Kırgızları*, Ötüken, 2007, s173-174.

⁵²A. İnan, “Sagay Türkleri”, *Makaleler ve İncelemeler I*, TTK, Ankara 1998, s.52.

Ataerkil bir yapıya sahip olan Kaçınlerde tek evlilik söz konusudur. Büyük kısmı 18.yy'dan sonra Hıristiyan yapılmaya çalışılan Kaçınler, bugün hala eski Türk dininin inançlarını yaşamaktadırlar.⁵³

Erkeklerin giysileri canlı renkli pamuklu kumaşlardan yapılırdı. Kadınların giysileri de yerlere kadar uzun olurdu. Zengin olanlar ipek elbise giyerlerdi. Kışlık pantolonlar yünlü kısmı iç tarafa gelecek şekilde koyun derisinden veya buzağı, tay ya da geyik derisinden dikilirdi. Kadınlar önemli günlerde tilki kürkünden başlıklar giyerlerdi. Kızların şapkaları su samuru kürkünden yapılırdı. Ayakkabılar ise koyun, karaca, at veya geyik derisinden dikilirdi.⁵⁴

2.3.2.Koyballar

Etnografik anlamda bir boy değildirler. İsimlerinin 1650'lerde Samoyedçe konuşan dış Matorların başında bulunan Koybal adlı bir beyden geldiği sanılır. Yenisey ve Abakan'ın sağ taraflarındaki kıyılarda yaşadıkları bilinmektedir.

Araştırmacılar Koybalların Kırgız toprağında yaşayan Tuba ulusunun eski yerlilerinin torunları olduğunu belirtir. Zaten kendilerine de Tuba adını takmışlardır.⁵⁵

Hakaslar arasında Koybal ve Tuba boyları için alay edici şarkılar söylenirmiş. “*Tuba, Tuba, tubaçah, tumzuguçah haraçah, çeen azı tooçah, kıksen kibi hırnaçah*”. Anlamı “*Tuba, Tuba, Tubalar siyah burunlular, yedikleri çilek, deri giysi giyerler*”. Bu tür alaylı şarkıları Altaylılar da Kuzey Altay Tubalarına söylemiş. Araştırmacılar

⁵³ S. Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006, s.320.

⁵⁴ A.g.e., s.320.

⁵⁵ A. Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1983, s 12.

da folklor konularının böyle paralellik göstermesinden yola çıkarak Tubalarla Koyballar arasındaki ilişkiyi tespit etmişlerdir.⁵⁶

Koyballar esas olarak on üç soya ayrılmışlardır. Yenisey-Ostyaklar'ı ve Samoyedler ile karışmışlardır.⁵⁷

Şiveleri Sagay ve Kaçın ağızlarının karışımından türemiştir. Zaten kendileri de Sagay ve Kaçınların içerisinde erimiş gibidirler. Bununla beraber sayıları 2000'e yakın olmak üzere varlıklarını korumuşlardır.⁵⁸

Hakasya'nın Rus hakimiyetine girmesinden sonra bir kısmı Kaçınlarla karışmıştır. 18.yy ortalarında çiçek hastalığından Yenisey Irmağı'nın sağ kıyısında yaşayan Mator, Haydın boyları gibi Koybalların da bir kısmı yok olmuştur.⁵⁹

2.3.3.Kızıllar

İyüs bozkırındaki Ak ve Kara İyüs ormanları boylarında oturmaktaydılar. Kaçın Türkleri'nin komşularındandırlar. Kırgız, Teleüt ve hatta Yenisey-Ostyaklarından türedikleri iddia edilir.⁶⁰

Kızılların büyük bir kısmı yerleşik hayat sürmüştür. Yerleşik oturanlar hayvancılık ve tarımla uğraşırlardı. 18.yy'da tarım ve hayvancılığın yanında balıkçılıkla da uğraşıyorlardı. Hayvancılık özellikle güney Kızıllar arasında gelişmiştir. Ancak daha çok Rus usulü ziraat geçim kaynağıdır.⁶¹

⁵⁶ V. Butanayev- I. Butanayeva, *Yenisey Kırgızları*, Ötüken, 2007, s.57.

⁵⁷ Y. Deliömeroğlu , “Hakaslar ve Hakasya”, *Yeni Türkiye*, S.16, Türk Dünyası Özel Sayısı II, Temmuz-Ağustos 1997, s.1572.

⁵⁸ A. Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1983, s. 12.

⁵⁹ V. Butanayev- I. Butanayeva, *Yenisey Kırgızları*, Ötüken, 2007, s.123.

⁶⁰ A. Caferoğlu, a.g.e.,s.13.

⁶¹ S. Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006, s.321.

Sayıları 20.000 kadardır. Konuştukları ağız Hakas Türkçesinin dördüncü dalı olup Sagaylarınkinden ayrılır; Kaçınlerinkine yakındır.

Kızıllar kendilerinin Sagaylar ile aynı boydan olduğunu kabul ederler. Atalarının da efsanevi Hızılak olduğunu belirtirler. Gerçekten de bu boy ismini 18.yy'da İyus bölgesinin halkını birleştiren ve yöneten “*Hızıl*” boyunun adından almıştır.⁶²

Kızıl bölgesi Ruslar tarafından ele geçirildiğinde Kızıl'da bir idare kurulmuş ve Kızıllar on iki boy şeklinde teşkilatlandırılmışlar.

Efsanelere göre; Kızıllar varlıklı bir boymuş. Kızılların varlığının atalarının İyus Irmakları'nın ortasına sakladıkları servetiyle ilgili olduğu söylenmektedir. Hakas halkı Cungarya'ya sürüldüğü sırada Kırgız hanı Solbanıharahus ve Sarıghaya Dağları'na dokuz heybe altın ile gümüş, altın masa ve altın kulun gömmüş. Kızıllar bir süre altınları aramışlar ancak at kafatası dışında bir şey bulamamışlar. Öfkelenen Kızıllar kafatasını Akiyus Irmağı'nın diğer tarafına bırakmışlar. Kafatası mavi ördeğe dönüşerek uçmuş ve onlara “*atalarınızın gelenek ve göreneğini saymıyorsunuz. Bunun için cezalandırılacaksınız. Bugünden itibaren baht Kızıllardan Kaçınlere geçsin*” demiş. Efsaneye göre o günden itibaren Kaçınler zengin, Kızıllar fakir olmaya başlamışlar.⁶³

Eski Türk sanatı olan demir ve gümüş kaplamacılık Kızıllarda da meşhurdur. Sözlü halk edebiyatı kahramanlık destanları, masallar, efsaneler ve şarkılardan meydana gelir.

⁶² V. Butanayev- I. Butanayeva, *Yenisey Kırgızları*, Ötüken, 2007, s.66.

⁶³ V. Butanayev-I. Butanayeva, a.g.e, s.66-67.

2.3.4. Çat/ Çolım Türkleri

Obi Irmağı'nın sağ kollarından Çolım ve Çat Irmağı boyunca otururlar. Bu sebeple bu ismi almışlardır. Oturdıkları saha İyüs Bozkırı'nın kuzeybatısıdır. Ruslar tarafından “*Meletskie Tatarı*” (Meletsk Tatarları) diye adlandırılmışlardır. Bazı araştırmacılar Çolım Türklerinin bir taraftan İrtiş ve Baraba Türk boyları ile diğer taraftan Teleüt ve hatta Ostyaklarla Samoyed karışımından oluştuğunu göstermektedirler. Ağız olarak Uygur- Oğuz şive grubuna girmekle beraber fonetik ve gramer özellikleriyle diğer Türk boylarından ayrılırlar.⁶⁴

2.3.5. Kamasinler

1863 yılında Karagaslar arasında incelemeler yapan W. Radloff, Kan Irmağı yöresindeki Karagaslar'ın beslemekte oldukları ren geyiklerinin ağır kayıplara uğraması üzerine Biryuza'nın çıkış havzasına göç ettiklerini öğrenmiş ve bu sahaya yönelmiştir. Bu sırada Krasnoyarsk Eyaleti'nin Man ve Kan Irmakları'nın üst kıyılarında Kamasin köylerine rastlamıştır. Radloff bu halkın Orman Kamasinleri olduklarını ve kendilerine “*Kongbaşı*” veya “*Kanmaji*” dediklerini tespit etmiştir. Hakas Cumhuriyeti sınırlarına dahil olmayan Kamasin diyalekti, sırf nüfus azlığından dolayı gereken önemi görememiştir.⁶⁵

⁶⁴ Ö. Aslışen, *Yeni ve Yakınçağ'da Hakasların Siyasi ve Kültürel Hayatı*, (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 2006.,s.16.

⁶⁵Y. Deliömeroğlu, *Hakaslar ve Hakasya*”, *Yeni Türkiye*, S.16, Türk Dünyası Özel Sayısı II, Temmuz-Ağustos 1997, s.1572.

2.3.6. Sagaylar

Hakasların en büyük boyudur. Minusinsk Eyaleti Havzası'nın güneybatı köşesinde Askiz Irmağı'ndan Abakan'ın üst tarafına kadar uzanan sahada oturmakta olan Sagaylar Koybalların güney komşularıdır. Sayıları 30.000 civarındadır. Katanov'a göre Sagay boyu “*Kara Hırgıs*” adlı Türk halkının uzantısıdır. Abakan'dan Kazak-Ruslar tarafından sürülmüş ve şu anda Kuzeybatı Çin'in dağlık bölgesinde yaşamaktadırlar. Adları kaynaklarda 13.yy'dan beri zikredilmektedir. 18. ve 19.yy'larda Beltir, Biryusin, Berhotom topraklarının halkı da Sagay olarak adlandırılmaya başlanmıştı.⁶⁶

Sagaylar menşelerini ve yaşadıkları coğrafi çevreleri belirten ondan fazla boya ayrılmaktadır. Bunlar arasında dikkati çeken Kırgız etnonimidir ki bu Sagayların Kırgız soyundan türemiş olduğunu göstermektedir.

Sagaylardaki Çiti Püür boyunun adı, totem hayvanının etkisinden dolayı ortaya çıkmış olmalıdır. Eski dönemde hamile bir kadın savaş sırasında bir mağaraya gizlenmiş ve doğum esnasında ölmüş. Çocuğunu altı yavrusu bulunan kurt emzirerek büyütmüş ve bu çocuktan Çiti Püür (yedi kurt) kavmi türemiştir. Sagayların Sarıglar boyu Hongoray'ın eski yerlileriymiş. Moğollarla yapılan kanlı savaşta Sarıglar, Kırgızlarla birlikte yenilmişler. Sağ kalanlar Moğolistan'a sürülmüştür. İçege boyu ise efsanelere göre; Hongoray'da Nuh Tufanı döneminden beri yaşamaktaydılar. Nuh Tufanı'nda yedi kardeş bakır kayık sayesinde sağ kalmışlar ve su seviyesi alçaldığında Sahçah Dağı'nın tepesinde karaya çıkmışlar. Hayatta kalan yedi kardeş Sahçah Dağı'ndan inerek Askiz ve Biy Irmakları boyunda yaşamışlar. İçege boyu Tuva'daki M.Ö. 8.yy'a ait eski Türk yazılı kaynaklarında adı geçen Çik halkıyla sesteştir. Folklor bilgileri de Sagayların İçege boyu ile Çiklerin ilişkisini yansıtır.⁶⁷

⁶⁶ V. Butanayev- I. Butanayeva, *Yenisey Kırgızları*, Ötüken, 2007, s.57-58.

⁶⁷ V. Butanayev- I. Butanayeva, *Yenisey Kırgızları*, Ötüken, 2007, s.59.

Avcılık ve balıkçılıkla geçimlerini sağlayan boyun ekonomilerinde, Çarlık Rusyası'nın işgalinden sonra tarım ve hayvancılığın önemi arttı. Özellikle suyollarının yapımı ve sulu tarıma geçilmesi tarımın gelişmesinde etkili oldu. Rus köylülerinden daha iyi hayvancı ve çiftçidirler. Aynı zamanda balıkçılık da yapmaya devam ediyorlar. Genelde et ve süt ürünleri yemelerine rağmen Rus usulü yemek tarzı da yerleşmiştir. Öğütülmüş kuş kirazı ve alıçı balla karıştırıp dondurarak bir tür tatlı hazırlarlardı.⁶⁸

Kışın iç tarafı kürklü koyun derisinden yapılan palto ve pantolonlar giyerler. Kadınların gömlekleri uzun ve yakaları diktir. Ayakkabıları da deridendir.

Sagaylar yetişkinleri öldükleri zaman 1-2 gün sonra, çocukları ise aynı gün gömerlerdi. Ölen kişiyi yıkadıktan sonra giysilerini giydirelerdi. Ölen kişinin sağ eline bir torba veya kap ile yiyecek, tütün koyarlardı. Zenginler ise para koyardı. Gömerken ayakları doğuya, başı batıya gelecek şekilde gömerlerdi. Gömü sırasında mezarda kesinlikle ateş yakmazlardı. Mezardan dönenler ellerini ve yüzlerini yıkadıktan sonra çadıra girerlerdi. Cenaze yemeği 3. ve 7. günlerde yapılırdı. 7. gün mezara gidip orada et yedikten sonra kemikleri ateşe atarlardı. Cenazenin 20. ve 40. gün ve bir yıl sonra yemek düzenlerlerdi. Tabutun yapımına bütün halk katılırdı. Mezarın üzerine “*kepez*” adını verdikleri taşları yığarlardı. İyi ruh (süne) gökyüzüne yükselir, kötü ruh ise yeraltında kalırdı.⁶⁹

2.3.7.Beltirler

Bazı etnograflar bunları Sagayların bir boyu saymışlar ve Abakan ile Taştıp Irmakları arasında oturduklarını kabul etmişlerdir.⁷⁰ Sayıları 12.000'in üzerindedir. Sagaylar arasında anlatılan destanlara göre Beltirler Tuvalardan gelmekteydi.

⁶⁸ S. Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006, s. 321.

⁶⁹ N.F.Katanov, *Türk Kabileleri Arasında*, Kömen Yayınları, Konya 2004, s.65-66.

⁷⁰ A. Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1983, s.11.

Sagay zümresine giren diğer boylarla beraber 17.yy'a kadar Hakasların batısında İyüs ve Abakan Irmakları'nın yukarısında bulunuyorlardı. Kırgızların güneye hareketlerinden sonra onların yerlerini işgal ederek Sagay, Koybal boylarıyla birlikte Yenisey'in en verimli ve en güzel yaylalarına yerleştiler. Bugün Askiz Irmağı Havzası'nda Tölös Gölü'nün doğusunda ve kısmen Minusin Irmağı kıyısında bulunmaktadır. Minusinsk kasabası civarında yaşayan Beltirler, Rus göçmenleri ile çevrilmiş olup diğer Türk kabilelerinden ayrılmışlardır. Bugün belli başlı yedi boyu vardır: Tag Kakpına, Sağ Kakpına, Çedi Pürü (Yedi Kurt), Kara Çıstar, Ak Çıstar, Toban Peltir ve Sarığlar.⁷¹

Beltirlerdeki Çıstar boyu eski zamanlarda Abakan Irmağı'nın yukarısında ve Kuzey Altay'da yaşamışlar. Çıstar'ı o dönemde Turabiy yönetmiş, Moğollar onlara saldırdıklarında Turabiy Azılbay, Tontabiy Totanmay adlı çocuklarıyla Abakan'a doğru göç etmişti. Beltirlerin bir boyu olan Kicin boyunun ise 17.yy'da Mrassu Irmağı yukarısında yaşayan Keçin ilindeki halkın nesli olduğu su götürmez bir gerçektir. Hakas şecerelerine göre Kicinler Asılbay'ın tek kızından türemiştir. Kicin boyunun atası Pürüstöy'ün Kuznesk Ala Dağı'nda yaşayan Biryusinlerle ilişkisi olabilir.⁷²

17.yy'a kadar Hakasların batısında İyüs ve Abakan Irmakları'nın batısında oturan Beltirler;⁷³ 18.yy'da özel bir il oluşturdular. Cungar zayıfları⁷⁴, onları kendi vassalı olarak düşündüler ve vergi toplama bahanesiyle yıllarca yağmaladılar.⁷⁵ 18.yy'da Abakan'ın sağ tarafından Arbat ve Tabat'a kadar uzanan topraklar bu boya aittir. Matur Irmağı boyunda hayvan güderler ve Hantegir Irmağı boyunda ise avcılık yaparlarmış.

⁷¹ Ö. Aslışen, *Yeni ve Yakınçağ'da Hakasların Siyasi ve Kültürel Hayatı*, (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 2006, s.14-15.

⁷² V. Butanayev-I. Butanayeva, *Yenisey Kırgızları*, Ötüken, 2007, s.61-64.

⁷³ A. İnan, "Beltir Türkleri", *Makaleler ve İncelemeler I*, TTK, Ankara 1998, s.18.

⁷⁴ Cungar Emirleri.

⁷⁵ S. Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006, s.322.

Hakas tarihi şecerelerindeki bilgiye göre Beltirler, Rus himayesine beyleri Çayzan Miyangas döneminde girdiler. 1727 yılında Bura Anlaşması yapıldığında Beltirleri, Miyagaş Mogolakov yönetmekteydi. Miyangas uzun saçını keserek Rus yönetimini kabul ettiğini göstermişti. Halkı da zorla Rus hakimiyetine boyun eğdirilmeye başlandı. Bütün erkeklerin ensesindeki saçlar kesilmişti. Günümüze kadar Tuvalar, Hakaşlara “*Dongur*” yani kısa saçlılar demişlerdir. Rus yönetimi Miyangas’a baş eğmeyenlere baş eğdirmek için kılıç, sözünü dinlemeyenleri cezalandırmak için kamçı, Moğol ve Cungarlara Beltirlerin arkasında Rus İmparatorluğu’nun bulunduğunu göstermek için de bir tuğ vermiştir.⁷⁶

1822 yılında yapılan düzenlemeye kadar Beltirler Kuznetsk’in bir parçasıydılar.

19.yy’ın ilk yarısında hayvancılık ve tarımda Rus tekniklerinin öğrenilmesiyle gelişme göstermişler ve 20.yy’da da sulu tarıma geçmişlerdir.

Beltirler geçmişteki tarihi şecerelerini çok iyi bilirler ve 15-18 göbeğe kadar anlatabilirlermiş. Rus yazılı belgelerinde Kırgız topraklarındaki Beltir bölgesi 1635 yılından beri bilinmektedir. Hakasya, Rus idaresine girdiği dönemde 1727 yılında Bura Antlaşması’nı yapmaya Beltirlerin yöneticisi Miyagaş Mogolakov’un oğlu Miyangas da katılmıştır.⁷⁷

Beltir lehçesi diğer Altay Türklerinin lehçelerinden biraz farklıdır. Beltir lehçesinde hiçbir kelime “B” sesi ile başlamaz. “B” sesi yerine “P” sesi gelmektedir.⁷⁸ Beltir lehçesinde “Ş” sesi de yoktur. Bunun yerine “S” sesi gelir. Kelime başlarında yer alan “Y” sesi de “Ç” sesine dönüşmektedir.⁷⁹

Diğer Türk boyları gibi Beltirler de eski Türk dinini yaşatmaktadırlar. Yaz aylarında yüksek bir tepenin başında toplanıp Gök Tanrı’ya dua ederlerdi. Beltirlerde

⁷⁶ V. Butanayev-I. Butanayeva, *Yenisey Kırgızları*, Ötüken, 2007, s.172.

⁷⁷ V. Butanayev-I. Butanayeva, *Yenisey Kırgızları*, Ötüken, 2007, s. 60.

⁷⁸ Balık-palık; bay-pay; burun-purun gibi.

⁷⁹ Yer-çer; yılan-çılan; yaş-çaş gibi.

kadınlar ölünce ölüyü kadınlar, erkekler ölünce de erkekler yıkıyordu. Yalnızca küçük erkek çocukları yaşlı kadınlar yıkayabiliyordu. Cesedi bir tahta üzerine koyup yıkıyorlardı. Erkeği güneyden, kadını ise kuzeyden yıkarlardı. Ölüyü yıkadıktan sonra elbiselerini giydirip yüzünü örterlerdi. Ölünün akrabaları toplanarak melez ağacından ya da kavak ağacından tabut yaparlar; ölüyü içine yerleştirdikten sonra ise bir gece çadırda beklettikten sonra gömülürdü. Mezarlığa sadece erkekler giderdi. Ölünün kafası batıya ayakları doğuya gelecek şekilde mezara yerleştirilirdi. Ölen kişinin atının eyerini sol eline yerleştirirlerdi. Çünkü sol elin diğer dünyada sağ el olacağına inanırlardı. Tabut mezara yerleştirildikten sonra, önce yakın akrabası üç defa toprak atar, daha sonra orada bulunan herkes toprak atıp, kaya yığardı. Mezarlıktan dönen herkes yıkanır, üç gün boyunca uyumadan ölünün çadırında otururlar ve üç gün sonra cenaze yemeği hazırlanırdı. Yedi gün sonra mezarlığa tekrar gidilirdi. Ölüm gününün 20. ve 40. günü yeniden cenaze yemeği yapılır ve son kez de ölüm yıldönümünde cenaze yemeği yapılır, mezarlığa gidilir ve ölünün eşi üç kez güneş yönünde (yani doğu, güney, batı, kuzey) dolaşır.

Beltirler inançlarına göre insan suretinde belirip değişik sesler çıkartan dağ ve su ruhlarıyla karşılaşan kişinin öleceğine inanırlardı.⁸⁰

2.3.8.Şorlar

Teles Gölü ile Tom Irmağı'nın çıkış sahasındaki ormanlık dağlarda oturuyorlardı. Altaylılar, Şorlara toplu olarak Teleütler ve Kara-Orman Türkleri “Şor” adını vermiştir.⁸¹ Anlamının kızakçı (Şor kişi) olduğu söylenmektedir.

Folklor araştırmaları Şorların on yedi boya ayrıldığını göstermektedir. Bu boylar: Kara Şor, Sarı Şor, Ak Şor, Tayeş, Keçin, Aba, Kızay, Kobıy, Kıy, Karga,

⁸⁰ N.F.Katanov, *Türk Kabileleri Arasında*, Kömen Yayınları, Konya 2004, s.81.

⁸¹ A. Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1983, s.13.

Çeley, Çettiber, Kalar, Sebi, Tartkın, Keres, Çoral'dır.⁸² Şorlar genelde büyük köylerde yaşarlardı. Bu boyun insanları Mustag Dağı'na gidip dua ederlerdi. Avdan önce etrafa içki serpip av için dilekte bulunurlardı.

Şorlar bol miktarda demire, altına, bakıra ve kömüre sahiptiler. Demirden yaptıkları av ve ev aletlerini Hakaslara, Tuvalara Kırgızlara, Altaylara satarlar ya da değiş tokuş yaparlardı. Avcılık da yapan Şorların av hayvanları ise; samur, as, vaşak, kakım, geyik, sun (bir cins Sibiryaya geyiği), kurt ve ayı idi. Erkekler ağaç ve demiri işler, balık tutar ve ava giderlerdi. Kadınlar da ot toplarlar, kuruturlar, toprağı kazarlar, giysi dikerler, kumaş dokurlar, bahçeyle ilgilenir ve çocuk büyütürlerdi. Erkekler gömlek, pantolon, cübbe, terlik, çizme, börk ve kürk giyerler; kadınlar ise gömlek, pantolon, çizme, çorap, terlik ve kürk giyerlerdi. Kızlar saçlarını 3-5 belikli örerken evli kadınlar ise iki belik örerlerdi. Kadınlar parmaklarına yüzük, kulaklarına küpe, örgülerine de çeşitli süsler takarlardı.⁸³

Kansız kurban sunma merasimleri Şorlarda yaygındır. Nitekim Şorlar, töz olarak gördükleri soy dağlarına dua etme ve kurban sunma merasimini, nehirlerin buzlarının çözüldüğü ilkbaharda yaparlardı. Bu merasim dağ ruhuna arpadan ve üzümünden hazırlanmış içki sunmakla devam ederdi. Bu dua, Şorca saçıl veya şaşığ (yedirme) diye adlandırılırdı. Bu merasimi soyun veya kabilenin en yaşlı adamı (Aksakal) yapardı. Aksakal olmadığı zaman bu merasimi geçirmek için, alkışı bilen şamanı davet ederdi. Şamanın davet edilmesi son zamanlardaki bir gelişme olarak görülür. Nitekim eski çağlarda kutsal soy dağlarına şamanın katılımı olmadan kurban sunma mevcuttur.⁸⁴

Ruslar bölgeyi ele geçirince halkı zorla Hıristiyanlaştırdılar. Ancak şamanlar varlığını sürdürdüler. İki tür şaman vardır. Birinci şaman, güçlü şamandır. Kişinin elinde ve ayağında fazla parmağı varsa veya bir kemik çıkıntısı varsa o kişi güçlü

⁸²Nadejda N. Kurpeşko, "Şor Folkloru", *II. Uluslararası Karacaoğlan ve Halk Kültürü Sempozyumu*, Adana 1993, s.226.

⁸³ N. N. Kurpeşko, "Şor Folkloru", *II. Uluslararası Karacaoğlan ve Halk Kültürü Sempozyumu*, Adana 1993, s.227.

⁸⁴ Fuzuli Bayat, "Türk Mitolojisinde Dağ Kültü", *Folklor/Edebiyat*, C.12, S. 46, 2006/2, s. 53.

şaman olur. Davulu ve tokmağı vardır. Güçlü şaman Tanrı'ya iyi bir av, iyi bir yaz, iyi bir kış, iyi bir güz ve mutluluk için dua eder. İkinci şaman fazla parmağı veya kemik çıkıntısı yoktur. Sadece kişilere ilaç için ot verir ve büyü yapar.⁸⁵

Şor ağızı Sibirya Türk ağızlarında olduğu gibi zengin bir sözlük servetine sahiptir. Bütün Altay Türk boylarının şivelerinde ve ağızlarında görülen Moğolca unsurlar Şorlarda da vardır.⁸⁶

B, v, g, d, j, z ünsüzleri Şor dilinde söz başında bulunmaz. A, i, k, l, m, n, o, ö, p, r, s, t, u, ü, ç, ş, ı, e sesleri söz başında bulunur. Pek çok Şor sözünün kaynağını eski Türkçede buluyoruz.⁸⁷

Eski Türk Dili	Şor Türkçesi	Günümüz Türkçesi
amtı	amdı	şimdi
artuk	artık	artık, fazla
ay-	ayt-	de-, şöyle
bitig	piçig	kitap
yış	çiş	orman
sakın-	sagış-	düşün-
yazı	cazı	ova, kır
yinçke	çişke	ince

Şorların 1869 yılında sayıları 5563 erkek ve 5125 kadındır. Şu an 16.000 Şor, Şor ülkesinde Sibirya'da yaşıyor; ancak sadece 900 kişi kendi anadilini biliyor.

⁸⁵ N. N. Kurpeşko, a.g.m., s.226.

⁸⁶ A. Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1983, s.13.

⁸⁷ N. N. Kurpeşko, "Şor Folkloru", *II. Uluslararası Karacaoğlan ve Halk Kültürü Sempozyumu*, Adana 1993, s.228.

Diğerleri anadillerini unutmuş ve Rusça konuşuyorlar. 1989 yılından beri Rus Fakültesi'nde Novokuznetsk Öğretim Enstitüsü'nde Şor kolu açıldı.⁸⁸

3. HAKAS TÜRKLERİNİN SİYASİ TARİHİ

3.1.Eski Türk Devletleri Dönemi

Türk tarihinin en eski boylarından olan Hakasların isimleri M.Ö.2.yy'dan itibaren kaynaklarda yer almış olsa da erken dönemdeki tarihleri çok iyi bilinmemektedir. Bugünkü etnograflar Hakasların, tarihte 2000 yıldan fazla zamandan beri yaşamakta olduklarından bahsederler.⁸⁹

Haklarında bilginin az olmasının nedenlerinden birisi coğrafi konumlarıdır. Erken dönem Türk boyları ile ilgili bilgilere çoğunlukla Çin kaynaklarından ulaşılmaktadır. Hakaslar da erken dönemlerinde coğrafi olarak Çin'e uzak bir bölgede bulunuyorlardı. Bu yüzden Çin ile çok fazla ilişki kuramamış olmalarında dolayı kaynaklarında haklarında fazla bilgi bulunmamaktadır. Erken dönemde haklarında fazla bilgi olmayışının bir diğer nedeni erken dönemde bağımsızlıklarını kazanamamış ve büyük Türk devletlerinin hâkimiyetinde yaşamış olmalarıdır. Haklarındaki bilgiler de bu devletlerle olan ilişkileri doğrultusunda olmuştur. Bu yüzden de haklarındaki bilgiler sınırlı kalmıştır. Yine de günümüzde mevcut bulunan yazılı kaynaklar ve fiziksel kalıntılar erken dönem Hakas tarihine ışık tutmaktadır.

Diğer Türk boyları gibi Hakasların da tarihi Hunlar döneminde başlatılır. Çünkü Çin kaynaklarında M.Ö. 2. yüzyılda Hunlar ile ilgili olaylar anlatılırken

⁸⁸ A.g.m., s.227.

⁸⁹ Baymirza Hayit, "Sibirya'daki Türk Kültürünü Araştırma Meselesinde Bazı Mülazahatlar", *Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, s.35.

Hakasların da bahsi geçmektedir. Bu dönemde Mo-tun (M.Ö. 209-176), Hakasları mağlup edip kendisine bağlamıştır. Hunlar zamanında Hunların kuzeyinde bulunan Hakasların bu devirdeki nüfuslarının 100-150 bin civarında olduğu sanılmaktadır.⁹⁰ Çin kaynakları Hunlar dönemindeki Hakasları demirci ve ziraatçı bir kavim olarak tanıtmaktadır. Kaynaklarda belirtildiği üzere; Hakasların ülkesinde bol miktarda altın, kalay ve demir bulunuyordu. Hakaslar her yağmur sonrası yerden demir cevherleri topluyor ve bunları yüksek kalitede silah üretiminde kullanıyorlardı. Daha sonra bu silahları her zaman gönül rızasıyla olmasa da Hunlara teslim ediyorlardı.

Hakasların uzun süre Hun birliğinde yer almaları onların diğer Türk kavimleri ile karışmasına ve karşılıklı kültürel etkileşime uğramalarına vesile olmuştur.⁹¹

M.Ö.201 yılına ait kaynaklar Hakaslardan bahsederken “*Ting-Linglerin*”⁹² onların komşuları olduklarından bahsetmektedirler. Bütün bu veriler ışığında Hakasların Hunlar devrinde ve sonraki dönemlerde Yenisey’de yaşadıkları kabul edilebilir.

Pan-ku’nun, Han Shu⁹³ adlı eserinde Hakaslar Hunların hâkimiyetinde gösterilir. Hunların Hakaslara yaptığı bir sefer sonrası Hun Yabgusu bir dönem Hakasların ülkesinde yaşamıştır. Hakasların ülkesi Hun başkentinin 7000 li batısında ve Çeşi veya Gusu bölgelerinin 5000 li kuzeyinde yani şimdiki Turfan şehrinin olduğu Çin Türkistan’ının doğu bölgeleridir. Daha sonra Müslüman coğrafyacılar da Turfan’a yakın yerden kuzeye doğru Yenisey’deki Hakas ülkesine giden yolu tasvir etmişlerdir.⁹⁴

⁹⁰ S. Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006, s.304.

⁹¹ Viktoria Malashenok, *Kırgızistan’da Türkiye’nin ve Türklerin İmajı*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Halkla İlişkiler Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2006, s.46.

⁹² İlk tarihi bilgilere göre; Hunların kuzeyinde yaşıyorlardı. Ancak tam olarak yaşadıkları bölge kaynaklarda belirtilmemiştir. Bunun nedeni Çinliler tarafından tanınmamış olmaları ve çok geniş bir alana yayılmış olmalarıdır. Baykal Gölü’nün batısından Yenisey Irmağı’nın kaynakları, Güney Sibirya ve Batı Kazakistan bozkırlarına kadar yayılmış olmaları muhtemeldir. Büyük Hun İmparatorluğu’nda Mo-tun tahta çıkınca Ting-lingler ona bağlandılar.

⁹³ Han-Shu, (Eski Han Tarihi), M. Ö. 206-M. S. 24 tarihleri arasında Pan Ku tarafından yazıldı.

⁹⁴ V.V. Barthold, *Kırgızlar*, çev. Ufuk Deniz Aşçı, Könem Yayınları, Konya 2002, s. 13.

M.Ö.99 yılında Çinli General Li Ling Çin'deki beş bin kişilik piyade ordusuyla Sung-ki'ye kadar geldiyse de kuşatma altına alındı. Hun Yabgusu bizzat okçu süvari ordusuyla Li Ling'e karşı saldırıya geçti. Ancak Hunlar, Li Ling'in kuvvetleri karşısında geri çekilmek zorunda kaldılar. Hun Yabgusu ordusunu güçlendirip geri gelince de Li Ling güneye doğru çekilmek zorunda kaldı. Hun kuvvetleri karşısında bir süre sonra teslim olmak zorunda kalan Li Ling'i öldürmeyen Hun Yabgusu, onu Hakaslar üzerine idareci olarak gönderdi. Bu komutan bir süre sonra, M.Ö. 90 yılında Hakas kuvvetleri başında ve Hun kuvvetleri ile birleşerek Çin'i bozguna uğrattı.⁹⁵

M.Ö. 50'li yıllarda Hunlar arasındaki bağlar zayıflamaya başladığında ilk ayrılıklar ortaya çıkmış. Bu sırada kardeşine karşı gelen Çiçi Yabgu ordusunu Hakaslarla güçlendirerek Minusinsk Havzası'ndaki Töles boylarını hâkimiyetine almıştı. Fakat Çiçi Yabgu'nun güçlenmesine dayanamayan Çin, Çu-Talas nehirleri arasında bir başkent yapan Hunları 70.000 kişilik kuvvetli bir orduyla bastı ve Hun başkentini tamamen yıktı.⁹⁶

M.Ö. 56 yılında Hunlar, Kuzey ve Güney olmak üzere ikiye ayrılmış ve Güney Hunları Çin İmparatorluğu ile birleşmişti. Güney Hunları, Kuzey Hunlarına karşı savaş başlattığı sırada Kuzey Hunlarına bağlı boyların bundan istifade ederek ayaklandığı görülür. Bu boylar arasında Hakaslar da bulunmaktaydılar.

M.Ö. 46 yılında Chih-chih Shanyü tarafından mağlup edilen Hakaslar bu hükümdara itaat etmek zorunda kaldılar. Bu itaat sonrası Hakasların sınırları Altay Dağları'nın kuzeyine ve Sayan Dağları'nın batısına doğru çekilmiştir.⁹⁷

⁹⁵ L.N. Gumilev, *Hunlar*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2005, 150-152.

⁹⁶ S. Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006, s.113.

⁹⁷ Can Gençer, *Nikita Yakovleviç Biçurin'in Hayatı, Eserleri ve Eserlerinde Kırgızlar*, (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bişkek 2006, s 112.

4.yy'ın ikinci yarısında Kuzey Çin'de teşekkül etmeye başlayan Tabgaç sülalesiyle yakın ilişkilerde bulunan Hakaslar daha sonra onların hâkimiyetine girdiler. Hatta 4.yy'da Tabgaç Hanedanlığı'nın kuruluşunda yer aldıkları da söylenmektedir.⁹⁸

Bazı kaynaklarda yer alan bilgilere göre Hakaslar 6.yy'da bir devlet kurmuşlardı. Nüfusu bir milyon olarak tahmin edilen bu devletin sınırları doğuda Baykal Gölü'nden batıda Altay Dağları'na kadar uzanan geniş bir sahayı kapsıyordu.⁹⁹ Bu dönem hakkında Çin kaynaklarının verdiği bilgiye göre Hakaslar maden işlemede oldukça başarılıydılar. Devletlerinin sınırı Baykal Gölü'nden Tibet'e kadar uzanıyordu.

5.yy'da Juan-Juan Kağanı Yenisey boylarında yaşayan Hakasları itaat altına aldı. Hakaslar kuzey, doğu ve kuzeybatıda Orta Asya ile hiçbir bağları bulunmayan halklarla komşuydular.¹⁰⁰

Göktürk Hakanı Bumin'in oğlu; kaynaklarda sert, cesur akıllı ve askeri işlerde yetenekli bir kağan olarak adı geçen Mukan (553-572), babası ve ağabeyi gibi Juan-Juanları ezmek politikasını devam ettirdi. Tahta çıktığı ilk yıl Juan-Juanları bozguna uğrattı. Juan-Juanlar'dan kaçabilenler, Kuzey Ch'i İmparatorluğu'na sığındılar. Göktürkler, Juan-Juanlar'ın Çin'de yaşamasına razı olurken, karşılığında Çin İmparatorluğu ile kendileri için önemli sayılabilecek bir ticaret anlaşması yaptılar.¹⁰¹

Mu-Kan; Juan-Juan kalıntılarını ortadan kaldırıp sınırlarını genişlettiği sırada doğudaki Kitan kavmini de yenip hakimiyetine almıştır. Hakasların da, Kitanların bu yenilgisinden sonra kendiliğinden Mukan Kağan'a itaat ettiği görülür. Hakasların Göktürk Kağanı Mukan'a karşı koyacak güçte ordularının bulunmayışından dolayı

⁹⁸ S. Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006, s.114.

⁹⁹ Fatma Özkan, "Sibirya Türkleri", *Yeni Türkiye*, S.16, Türk Dünyası Özel Sayısı II, Temmuz-Ağustos 1997 .. s.1554.

¹⁰⁰ L.N. Gumilev, *Eski Türkler*, Selenge Yayınları, İstanbul 2002, s.25.

¹⁰¹ Ahmet Taşağıl, *Göktürkler I*, TTK, Ankara 2003, s.19.

Göktürlere bağlanmış olmaları muhtemeldir. Kağanlığa vergi vermek ve ihanette bulunmamak şartıyla serbesttiler. Çok keskin ve kaliteli silahlar imal ettikleri gibi tarımla da uğraşıyorlardı. Yenisey Vadisi'nde, Sayan Dağı eteklerinde ve Minusinsk Bozkırları'nda tarım yapmayı öğrenmişlerdi. Göktürk Kağanlığı'nın silahlarını, çeşitli ev eşyalarını ve hayvan yemlerini de sağlıyorlardı.

Göktürk Kağanlığı hakkında bilgi veren kaynaklardan Hakasların bu devirde Güney Sibiry'a da Aşağı Yenisey kıyılarında oturduklarını öğreniyoruz. Yenisey Irmağı'na dökülen Kem Nehri Göktürklerle temaslarını sağlıyordu. Doğularında Kurikanlar, güneybatılarında Karluklar vardı. Sayan Dağlarındaki Sir Tarduşlarla temas halindeydiler.¹⁰² Barthold; T'ang Sülalesi yıllığında bu dönemde “*tüm nehirler (Yenisey Havzasının nehirleri) kuzey- doğu tarafına akar. Hakas'ı geçtikten sonra birleşirler ve kuzeye doğru akarlar*” bilgisinin mevcut olduğunu söylemektedir.¹⁰³

Göktürk kağanları Bumin ve İstemi'ye boyun eğen boylar arasında Hakasların da adı yer almaktadır. Ayrıca Göktürk Kağanı Bumin öldüğü zaman cenaze törenine katılan boylar arasında Hakaslar da yer almış ve yas tutmuşlardır.

Göktürklerin fetret devrinde, Göktürlere bağlı diğer boylar gibi Hakaslar da hakimiyet mücadelesine girdiler. Bu bağımsız boylar arasında en kuvvetlisi Sir Tarduşlardı.¹⁰⁴ Çin kaynakları Hakasların ülkesinin 627 yılından sonra Sir Tarduşların hakimiyetinde olduğunu ve bölgenin kontrolü için “*ilteber*” leri olduğunu yazmaktadır. Üç Hakas idarecisi de yönetimde söz sahibiydi.

Sir Tarduşların Ötüken'deki hakimiyeti 629 yılında başlamıştır. Doğu Göktürk Devleti'nin yıkılmasından sonra boş kalan boyların çoğu Ötüken'de

¹⁰²Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre)*, TTK, Ankara 2003, s.207-208.

¹⁰³ V.V. Barthold, *Kırgızlar*, çev. Ufuk Deniz Aşçı, Könem Yayınları, Konya 2002, s.20.

¹⁰⁴Töles boylarının 603 yılından 647 yılına kadar en kuvvetlisi olarak görülen Sir Tarduşlar, kaynakların bildirdiğine göre Sir ve Tarduş kabilelerinin birleşmesi ile meydana gelmişlerdir. Özellikle Sir (hsie) kabilesi, Tarduş (Yen-t'o)kabilesini mağlup etmiş ve onun halkını hakimiyetine almış ve Sir Tarduş adıyla anılmaya başlanmışlardır. Soyadları ise İ-li-hsi (belki ilci) idi. Ahmet Taşağıl, *Göktürkler II*, TTK, Ankara 1999, s.32.

kağanlığını sürdürmekte olan Sır Tarduşların hakimiyetine sığındılar.¹⁰⁵ Hakasların bu dönemde Oğuz Türkleri'nin saldırılarına maruz kalmış olmaları muhtemeldir. Göktürk hakimiyeti kuvvetlenince Sır Tarduşlar da Batı Göktürk hakimiyetine girmişlerdi. Ancak 645 yılında hakimiyetleri güçlenen Sır Tarduşlar yeniden Hakaslar üzerinde hakimiyet kurmuşlar.

Sır Tarduşların kağanı Uygurlarla mücadelede ölünce bölgedeki hakimiyetleri son bulmuş; 647 yılında yıkılan Sır Tarduş hakimiyeti sonrası bölge tamamen Çinlilerin kontrolüne geçmişti. Bu yıllarda Altay Dağları'nı kendine merkez seçen Göktürk hanedanlığından gelen Ch'e pi kendini kağan ilan ederek etrafındaki boyları kendisine bağlamıştı. Bu boylar arasında Hakaslar da bulunuyordu.¹⁰⁶

650 yılında Göktürkler askeri valiliklere bölündüğü sırada Hakaslar da askeri valiliğe dahil oldular.

Ch'e pi Kağan'ın bağımsızlık hareketi sona erip Çin'e teslim olduğu sırada, 648 yılında Hakasların Çin ile olan ilk elçilik münasebeti Töles boylarının T'ang Sarayına teslim olduğu haberini alan Hakasların ülkelerinden yerli ürünlerle beraber elçi göndermesi ile gerçekleşmiştir. Hakas Bey'i şahsen Çin sarayına gelerek bağlılık bildirmiş ve bu Bey'e askeri vali atanmış, yönetim bölgesi de Chien-k'un¹⁰⁷ ismiyle değiştirilmiştir.¹⁰⁸

Hakasların Çin ile ilişkileri daha sonraki yıllarda da devam etmiştir. 650-683 yılları arasında iki kez Çin İmparatorluk sarayına gitmişler; 706-711 yılları arası kendi ürünlerini Çin sarayına sunmuşlar; 713- 755 yılları arası yine çeşitli hediyelerle

¹⁰⁵ A. Taşağıl, *Göktürkler I*, TTK, Ankara 2003, s.85.

¹⁰⁶ A. Taşağıl, *Göktürkler II*, TTK, Ankara 1999, s.2.

¹⁰⁷ Çin kaynaklarına göre; Semerkand Krallığı'nın kuzey batısında olan Chien-k'un'ların devletinin otuz bini aşkın iyi yetişmiş askeri bulunuyordu. Hayvancılıkla uğraştıkları gibi sürülerini takip ederek yaşarlardı ve kürk hayvanları çoktu. Olağanüstü güzel atlara sahiptiler. A. Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, TTK, Ankara 2004, s.14

¹⁰⁸ C. Gençer, *Nikita Yakovleviç Biçurin'in Hayatı, Eserleri ve Eserlerinde Kırgızlar*, (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bişkek 2006, s 114.

dört defa Çin sarayına elçi göndermişlerdir. Hakasların Çin ile olan ilişkileri Uygur hakimiyetine girmelerine kadar devam etmiştir.

638 yılında Batı Göktürkler kendi içinde ikiye ayrılmışlardı. Buna göre; İli Irmağı'nın batısı Tuo-lu'nun, doğusu ise İşbara'nın (581-587) idaresindeydi. Tuo-lu Kağan merkezini Tsu-ho Dağı'nın batısına kurdu. Bundan sonra adına “*Kuzey Sarayı*” denmeye başlandı.¹⁰⁹Bu sırada ona bağlanan boylar arasında Hakaslar da yer almıştır.

Elli yıl süren Çin hakimiyet devresinden sonra, Doğu Göktürk Devleti'nin son hükümdarı İl Kağan'on soyundan gelen Kutlug yaptığı başarılı savaşlar sonunda 682 yılında II. Göktürk Devletini kurmuştur. Göktürklerin, Çin hakimiyetinden kurtulmasıyla birlikte diğer Türk boyları da Çin esaretinden kurtulmuş oldular. Tam bağımsızlığını kazanan Kutluk ve Tonyukuk liderliğinde Göktürkler, on yıl kadar bir sürede Ötüken bölgesini merkez yaparak etrafta bulunan diğer Türk boylarını da yeniden kendilerine bağladılar.¹¹⁰

Batı Moğolistan'daki Türk yazıtlarında yer alan bilgilere göre Doğu Göktürkler Çin esaretinden kurtulduğunda 692-693 yılında başta olan Kutluk Kağan hakimiyeti kısa zamanda batıya da yaymış ve Türk halklarına karşı da savaşmıştır. Bu halklar arasında Hakaslar da vardır.¹¹¹

696-697 kışında Kapgan Kağan¹¹² Hakaslar üzerine yürüdü. Mevsim kış, yol uzundu; ancak sefer yapmak zorunluydu. Çünkü Hakaslar; Çinliler ve On-Oklar ile anlaşp Göktürk Kağanlığı'na saldırmayı planlıyorlardı. Kapgan Kağan ve Tonyukuk idaresindeki Göktürk kuvvetleri Kögmen Dağları'nı aşp Yenisey Nehri kollarından

¹⁰⁹ A. Taşağıl, *Göktürkler II*, TTK, Ankara 1999, s.66.

¹¹⁰ A. Taşağıl, *Göktürkler III*, TTK, Ankara 2004, s.18.

¹¹¹ V.V. Barthold, *Kırgızlar*, çev. Ufuk Deniz Aşçı, Könem Yayınları, Konya 2002, s.24.

¹¹² 692 yılında II. Göktürk Devleti'nin kuran Kutlug'un ölümünden sonra Göktürk tahtına geçmiştir. 716 yılına kadar II. Göktürk Devleti tahtında kalan Kapgan Kağan kaynaklarda; *en çok zafer kazanan, Çin'i en fazla korkutan, o devirde yaşayan bütün Türk topluluklarını hemen hemen idaresi altına alan, devletini çağının en kuvvetlisi yapan kağan* olarak geçmektedir. Ahmet Taşağıl, *Göktürkler III*, s. 19.

Ani Irmağı boylarında Hakaslara ani bir baskın yaparak Hakas ülkesini teslim aldılar.¹¹³

Bilge Kağan, babası ölüp amcası kağan olduğu sırada prens yani Tegin unvanı taşıyordu. 697 yılında 14 yaşında iken Tarduş halkına Şad olarak tayin edilmişti. Bu göreve tayininden sonra 716'da Kapgan'ın ölümüne kadar Sarı Irmak'a, Shan-tung Ovasına, batıda Demirkapı'ya ve Kögmen Dağları'nın kuzeyindeki Hakas yurduna toplam 25 sefer düzenlemiş ve Hakas ülkesini düzene sokmuştur.¹¹⁴

Bilge Kağan (716-734), 709 yılında Tonyukuk tarafından daha önce Göktürk ülkesine bağlanan Hakaslar ve Çik¹¹⁵ kavmi üzerine yürümek zorunda kaldı. Rahat durmayan Hakasları Bilge Kağan 710 yılında Kögmen Dağları'nı mızrak batımı yerleri sökerek açmak suretiyle ani bir saldırıyla uykuda baskına uğrattı. Songa Dağları'nda yapılan savaşta Hakas ülkesi tamamen zapt edildi.¹¹⁶ Bu tarihten sonra belgelerde isyan etiklerine dair bir bilgi mevcut değildir. Bunun nedeni ise isyan etmelerini gerektirecek bir huzursuzluklarının olmamasıdır.

Türk tarihinin en önemli devletlerinden biri olan Göktürk Devleti'nin hakimiyeti sona erdikten sonra başka bir Türk devletinin; Uygurların hakimiyeti yükseldi. Hakaslar Uygurların en çetin düşmanlarından biri oldular.

752 yılında Dokuz Oğuz-Hakas ittifakı oluşmuş; Çik kavmi de bu ittifaka dahil olmuş ve Uygurlar'a saldırı hazırlığına girmişlerdi. Bu ittifaka daha sonra Üç

¹¹³Y. Deliömeroğlu, "Hakaslar ve Hakasya", *Yeni Türkiye*, S.16, Türk Dünyası Özel Sayısı II, Temmuz-Ağustos 1997, s.1574.

¹¹⁴A. Taşağıl, *Göktürkler III*, TTK, Ankara 2004, s.37.

¹¹⁵Yenisey civarında yaşayan Çik Kavmi'nin adından kitabelerde ilk olarak 709 yılında bahsedilmiştir. Bilge Kağan onlara karşı seferler düzenlemiş ve hakimiyetine almıştır. II. Göktürk Devleti'nin yıkılmasından sonra kurulan Uygur Kağanlığı hükümdarlarından Bayan Çor (Moyen-Çor) 750 yılında Çik kavminin üzerine yürümüş, yapılan savaşlar sonrası onları kendine bağlamıştır. Hatta üzerlerine tutuk (askeri vali), işbara, tarkanlar (dirlik sahibi olan yüksek rütbeli komutanlar) tayin etmiştir. 10.yy'da İrtiş Irmağı boylarında ortaya çıkan Kimeklerin, Çik kavminin devamı olduğu düşünülmektedir. Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, TTK, Ankara 2004, s.59.

¹¹⁶A. Taşağıl, *Göktürkler III*, TTK, Ankara 2004, s.38.

Karluk boyu da katıldı. Ancak Uygurlar bu saldırı planından önceden haberdar olmuş ve onlara boyun eğdirmişti.¹¹⁷

758 yılında Uygurlar, Hakasların 50.000 kişilik ordusunu yenilgiye uğrattı. Bu olaydan sonra Çin ile olan ilişkileri yaklaşık yüzyıl boyunca durmuştur.¹¹⁸ Hakaslar Uygur hakimiyetine girmişler ve Hakas elçileri Çin İmparatorluğu'na uzun süre sızamamışlardı. Bu dönemde Hakasların; Tacikler, Tibetliler ve Karluklarla her zamanki dostane ilişkileri devam etmiştir. Bu ilişkiler birbirlerinin karşılıklı menfaatleri üzerine kurulmuştur. Uygurlara karşı denge politikası yürütüyorlardı.

779 yılında Böğü Kağan, Çin'e bir akın yapmak istiyordu. Ancak bakanlarından Tun Baga Tarkan bu fikre karşı çıkmıştı. O'na göre Çin'i ele geçirmek bir yarar sağlamayacaktı. Hunlar çağından beri çok kez Türkler bu imkânı ellerine geçirmişlerdi ancak Çin onların pek çok ihtiyacını karşılayan bir devlet olduğundan hayatını sürdürmesi de zaruri görülüyordu. Hakaslarda yardım alan Tun Baga Tarkan 779 yılında Böğü'yü tahttan indirdi. Bu tarihten sonra Uygur Kağanlığında Hakas üstünlüğü görülmeye başlandı.¹¹⁹

820 yılı civarında Hakaslar Uygur hakimiyetinden kurtulma çabasına girdiler. Hakas lideri "kağan" unvanı aldı. Kağan büyük olasılıkla Uygur gücünü zayıflatan hakimiyet bölünmesinden cesaret almış olmalıdır. Aynı zamanda Kağanın anne yoluyla Türğişlerle, Karluk Yabgusunun kızı olan karısı yoluyla da Karluklarla güçlü aile bağları vardı.¹²⁰

9. yüzyılın otuzlu yıllarında Uygur Kağanlığı'nın hakim olduğu yerlerde hastalıklar ve doğal felaketler ortaya çıktı. Bu durum Uygur Kağanlığı'nda siyasi ve iktisadi bir buhran doğurdu. 839 yılında II. Kasar Kağan tahta çıktığı zaman birkaç

¹¹⁷ S. Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006, s. 118.

¹¹⁸ M. R. Dromp, Erken Dönemlerden Moğol İstilasına Yenisey Kırgızları", *Türkler*, C.2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 399.

¹¹⁹ S. Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006, s. 119.

¹²⁰ M. R. Dromp, Erken Dönemlerden Moğol İstilasına Yenisey Kırgızları", *Türkler*, C.2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.399.

Uygur bakanı onu tahttan indirme planı yaptılar. Önceden bu durumu öğrenen Kasar Kağan onları öldürttü. Bu sırada kendi ordusunun başında, başkent dışında bulunan Kürebir Urungu Sangun adlı bir komutan bu olaya sinirlendiğinden Kasar Kağan'ı 839 yılında ortadan kaldırdı. Onun bu hareketi de güçlü komutan Küllüg Baga Sangun tarafından uygun görülmedi. Hakaslardan aldığı 100.000 süvari desteğiyle Uygur başkentine yürüdü.¹²¹ Birbirini çekemeyen devlet adamları yüzünden Uygur Devleti dağıldı.

Uygurlar zayıflayınca Hakasların reisi kendini Han, annesini, karısını ve kızını da "*Hanşeyu*" olarak ilan etmişti. Uygur Kağanı, askerleri ile bakanının onun üzerine gönderdi. Ancak başarılı olamadı. Tam 20 yıl savaştılar. 840 yılında Uygur Kağanı'nın öldürülmesiyle Uygur Kağanlığı'nın hâkimiyeti son buldu. Hakas reisi Uygur Kağanı'nın çadırını ve karısının çadırını ateşe verdikten sonra hazinesini de aldı.¹²²

Uygur hâkimiyetine son veren Hakaslar; doğuda Kurıkan, güneyde Tibet'e, güneybatıda ise Karluklara kadar uzanıyorlardı. Kaynaklarda yer alan bilgilere göre Hakas başkentinden Uygur başkentine deve ile kırk günlük mesafe vardı. Ülke nüfusu yaklaşık bir milyon kadardı. Bu dönemde Araplar ülkelerinden Hakaslara her üç yılda bir altın ile örülmüş ipek kumaşlar yüklü yirmi deveden oluşan kervanlar geliyormuş. Hakas ülkesine sadece Araplardan değil, Kuça'dan, Uygur hâkimiyetindeki Beşbalık'tan mallar gelmekteydi. Bundan, Hakasların Uygurlarla anlaşma yapmış olabileceği sonucu çıkarılabilir.

841-846 yıllarında Hakaslar Çin'i etkilemiş ve Çin dış politikasında önemli yer tutmuşlardır.

Uygur Kağanlığı'nın yıkılmasıyla birlikte Hakaslar Çin ile olan ilişkilerini yeniden kuvvetlendirdiler. 842 yılında Çin'e elçi gönderdiler.

¹²¹ S. Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006, s.119-120.

¹²² C. Gençer, *Nikita Yakovleviç Biçurin'in Hayatı, Eserleri ve Eserlerinde Kırgızlar*, (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bişkek 2006, s 117.

Hakaslar, Uygur Kağanlığı'nın son zamanlarında ve Uygur kağanlığı yıkıldıktan sonra güçlü bir devlete sahiptiler ve toprakları Göktürk Kağanlığı'nın toprakları kadardı.

Hakasların doğudaki topraklarında Üç Göktürk boyu yaşardı. Onlar küçük, ağaçtan yapılmış evlerde, sazlıklarla kaplı yerlerde yaşamaktaydılar. Onların çokça iyi atları vardı. Buz üzerinden geçmek için günümüzdekine benzer atlı kızaklar kullanmaktaydılar. Ayaklarına kavak bağlamakta, koltuk altlarını değnekle desteklemekteydiler. Herhangi bir zorluk karşısında yüz adım ileriye çok süratli bir şekilde atılırlar, geceleri yağma ve soygunla uğraşırlar, gündüzleri saklanırlardı. Hakaslar onlar yakalar ve çalıştırırlardı.¹²³

843 yılından sonra Hakaslar Çin İmparatorluğu'na elçi göndermişler; kağanları için “*Han*” unvanını almayı talep emişler. Başka bir deyişle yeni kurdukları devletin tanınmasını istemişlerdi. Elçi ancak üç sene sonra imparatorluk sarayına ulaşabildi. İmparator bir ferman hazırlatarak sağlık, mutluluk ve başarı dilekleriyle Hakas yurduna gönderdi. Bu sırada Uygurlar Kuça ve Beşbalık bölgesine saldırıyorlardı. Çin İmparatoru, Uygurların cezalandırılması karşısında Kağanlıklarını tanıyacağını bildirdi. Ancak Hakaslar bu teklifi uzun süre kabul etmediler. 863 yılında Çin'e elçi göndererek Budizm'i kabul etmek istediklerini ve T'ang Hanedanlığı'na bağlanmayı teklif ettilerse de artık Uygur tehlikesi ortadan kalktığı için olumlu karşılanmadı. 866 da tekliflerini yinelemişlerde de kabul görmemiştir.

Uygur Kağanlığı yıkıldıktan sonra, Hakaslar Ötüken'de tutunamayıp 924 yılında Moğolistan'ı ele geçiren Kitanlar'ın bu bölgeye geçmesine ve Orhun kültürünün ortadan kalkmasına sebep olmuşlardır. Böylece Türk Hakanlar Yurdu bir daha geri gelmemek üzere Moğolların hâkimiyetine girmiştir. Hakasların bu bölgede tutunamamasının önemli nedenlerinden birisi de; tarım ve hayvancılığa dayalı olan

¹²³ C. Gençer, *Nikita Yakovleviç Biçurin'ün Hayatı, Eserleri ve Eserlerinde Kırgızlar*, (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bişkek 2006, s 116.

karma bir ekonomiye sahip olmalarıdır. Bu durum da yaşamlarını Güney Sibirya'nın Yenisey Havzası'ndan kalkıp Moğolistan yaylasındaki Orhun Nehri vadisinde kurmalarını arzu edilmez kılmıştır.

Güçlü dönemlerini kaybeden Hakaslar beş yüzyıldan fazla bir süre boyunca sadece ilk mekânları olan Yenisey'de, Sayan Dağları'nın kuzeyinde adlarını duyurmaya devam etmişlerdir.

Kazak Seyyah Çokan Valihanov¹²⁴ (1835-1865), Hakasların kuzeydeki Uygur yerleşimlerini baskı altına alarak, güneyde Tanrı Dağları'na kadar yayıldıklarını, Uygur şehirleri olan Kuca ve Urumçî'yi yönettiklerini, ancak bu hâkimiyetlerinin uzun sürmediği ve onların Yenisey'in yukarı taraflarına döndüklerini belirtir.

916 yılında Kitanlar Çin'in kuzeydoğusunu hâkimiyetleri altına alarak “*Liao*” isimli bir hanedan kurmayı başardıktan bir süre sonra Moğolistan'a girerek yukarı Orhun Havzası'na kadar olan yerleri ve Karabalgasun'u ele geçirdiler.¹²⁵ Hakasların da hâkimiyeti çok uzun sürmemiş ve 924 yılında bu kavmin saldırılarına maruz kalmaya başlamışlardı. 931 yılında Kitanlara bir elçi göndererek onlara bağlanacaklarını bildirdiler.¹²⁶ Kitanlar da bir memur göndererek Hakaslardan vergi almaya başladılar ve Hakas beylerini de kendileri atamaya başladılar. Kitan saldırıları Hakasları eski yurtlarına sürmüş ve burada 1207 yılına kadar bağımsız olarak yaşamışlardır.¹²⁷

¹²⁴Orta Asya incelemeleriyle bilime önemli katkıda bulunmuş ilim adamlarından biridir. Onun ilmi notları Kırgızistan'ın coğrafyasını, sosyal hayatını, Kırgız tarihini ve destanlarını araştırmada büyük öneme sahiptir.

¹²⁵Kitanlar, T'ang Handedanlığı devrinde gittikçe kuvvetlenmiş ve Çin tahtında hak iddia etmeye başlamışlardı. Kurdukları hanedana verdikleri “*Liao*” ismi de Çin'i hakimiyeti altına almak istediklerinin bir göstergesiydi. Kuzey Çin'in büyük bir kısmını hakimiyetleri altına aldılar ancak kitanlara karşı savaşan Kuzey Çin Kitan hakimiyetinden kurtulduysa da 947 yılında Sha-t'o sülalesinin eline geçti. Böylece Kitanların da Çin'i ele geçirme planları da son buldu. Eberhard, *Çin Tarihi*, TTK, Ankara, 2007, s.242.

¹²⁶S. Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006, s. 121.

¹²⁷Kamuran Gürün, *Türkler ve Türk Devletleri Tarihi*, Bilgi Yayınevi, s.207.

3.2.Moğol İstilas Dönemi

13.yy başlarında Yenisey Irmağı kıyılarında yaşayan Hakaslar'ın yanındaki dağlık bölgede Nayman boyları yaşıyordu. 12.yy sonu 13.yy başlarında Moğollar Naymanları parçalayıp Batı Moğolistan ve Cungarya'daki Türk ve Moğol boylarını idaresi altına aldı.

1206 yılında toplanan Büyük Moğol Kurultayında Temuçin, “büyük kağan” ilan edildi ve “Cengiz Han” unvanını aldı. Toplanan bu kurultayda Hakasların da dahil olduğu “orman halkları” nı hakimiyet altına almak için Cengiz Han, büyük oğlu Cuci'yi görevlendirdi.

1207 yılında Cuci, sağ kol askerleriyle “orman halkları” na boyun eğdirmek için harekete geçti. Moğol boylarından Oyratlar kendi isteğiyle Cuci'ye bağlandığı gibi ilişkilerini sağlamlaştırmak için akrabalık kurmuşlardı.¹²⁸

Oyratlar gibi başka birçok boyu da hakimiyeti altına alan Cuci'ye ve güçlü ordusuna direnmenin yanlış olduğunu düşünen Hakaslar, gönderdikleri bir heyet ile Cuci'ye baş eğdiklerini belirten ak kartal, alaca atlar, ak ipekler ve kunduz kürklerinden hediyeler verdiler. Cuci de bu hediyelerle birlikte heyeti Cengiz Han'ın huzuruna getirdi.¹²⁹

Direnış göstermeden Moğol hakimiyetini tanımak zorunda kalan Hakaslar böylece kan dökülmesini de engellemiş oldular. Ancak bunun bedelini daha sonra Moğol ordusuna asker vererek ödediler. Aynı zamanda Ötüken'de tutunamayıp bölgenin Moğollara geçmesiyle “Orhun kültürü” nün ortadan kalkmasına sebep olmuş ve eski Türk Yurdunun bir daha geri gelmemek üzere Moğollara geçmesiyle

¹²⁸C. Gençer, *Nikita Yakovleviç Biçurin'in Hayatı, Eserleri ve Eserlerinde Kırgızlar*, (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bişkek 2006, s.122.

¹²⁹V. Butanayev- I. Butanayeva, *Yenisey Kırgızları*, Ötüken, 2007, s.132.

Türk tarihinde önemli bir rol oynamışlardı. Cengiz Han idaresinde kalmak istemeyen bazı Kırgız boyları Tanrı Dağları bölgesine göç etmişlerdir.¹³⁰

1217 yılında Hakas Türklerinin Moğol hakimiyetine karşı harekete geçmiş; ancak bu ayaklanma kanlı bir şekilde bastırılmıştı. 1218 yılında da komşuları Tumatlar isyan edince Moğollar isyanı bastırmak için Hakaslardan askeri yardım istedi. Hakaslar, Moğolların bu isteğini yerine getirmediği gibi isyana kendilerini de katılmışlardı.

Hakaslar, Sayan-Altay bölgesinde Moğollara karşı en tehlikeli güçtü. Bu yüzden de en güçlü Moğol ordusu üzerlerine gönderildi. Moğol ordusu komutanı Buka, Hakasları kovalayıp geri dönmüş, Cuci bizzat Yenisey Nehri'ni geçip Hakaslara boyun eğdirmişti. İsyanı bastıran Moğol ordusu Kan Suyunun aşağısındaki Kergis, Hanhas, Telyan, Kredim, Hoin ve İrgan denilen boyları da Moğol idaresine aldı.¹³¹

Cengiz Han ölmeyen önce topraklarını dört oğlu arasında paylaşmıştı. Bu paylaşımına göre Yenisey Bölgesi'ni küçük oğlu Tuluy'a vermişti. 1232 yılında Tuluy Han öldükten sonra hanımı Sur-Köktay Bike devletin başına geçti. Hakaslar bu sırada Moğollara karşı yeniden büyük bir isyan başlattılar. Moğol orduları karşısında zafer kazanmış olsalar da Hakaslar yeniden Moğol idaresine girmek zorunda kaldılar.¹³²

Büyük Moğol İmparatorluğu'nda zaman içinde taht kavgaları yaşanmaya başlandı. Önce Çağatay nesli Ögeday nesli arasında mücadeleler başladı. Daha sonra hepsi toprak peşine düştüler. Yenisey Bölgesi de bu mücadelelerden payını aldı.

Tuluy Han'ın oğlu Mengü Han 1260 yılında öldüğü zaman kardeşi Arıg Buka yeni kağan ilan edilince yeni karışıklıklar baş gösterdi. Çin'deki Moğol ordusunun

¹³⁰ S. Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006, s.307.

¹³¹ V. Butanayev- I. Butanayeva, a.g.e.,s.134.

¹³² S. Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006,s.308.

başında bulunan kardeşi Kubilay onun hakimiyetini tanımadı ve bir ordu gönderip onu bozguna uğrattı. Ağır kayıplar veren Arıg Buka 1264 yılında Kubilay'a teslim oldu ve Hakas toprakları Kubilay'ın eline geçti.

Kubilay'ın üstünlüğünü kabul eden Arıg Buka da Hakaslar'ın ülkesine Yukarı Yenisey'e çekildi.¹³³ Çin'de Yüan Hanedanlığı (1280-1368) adıyla yeni bir devir başlatan Kubilay, Hakas arazisine bir vali atadı.

1269 yılında Moğol kurultayında Haydu, han ilan edildi. 1273 yılında da Hakaslar, Haydu'nun idaresini istemediği için isyan ettiler; ancak isyan bastırıldı. 1286 yılında düzenlediği bir seferle Haydu Han Hakasları hakimiyetine aldı. Kubilay Han yeniden Hakasları itaat altına almak için 1293 yılında Hakaslar üzerine bir ordu gönderdi. Hakas beyleri birlikte hareket edemedikleri için toprakları yeniden Kubilay'ın hakimiyetine geçti.

Kubilay'ın ölümünden sonra Cengiz Han'ın torunları arasında yeni mücadeleler baş gösterdi. 1295 yılında Timur döneminde Kırgız boyları farklı bölgelere göç ettirilmişti. Hakaslar da bu göçten olumsuz etkilenmişlerdi. Boşalan arazilere Moğolların Kereit, Ordut, Tumat boyları yerleştirilmişti.

14.yy sonlarında Yüan İmparatorluğu'nun parçalanmasıyla Sayan-Altay Bölgesi'ndeki idari ve askeri köyler varlığını koruyamamış; Kırgız toprakları da Oyrat ve Moğol Hanlarının hakimiyet mücadelesine sahne olmuştu.

1368 yılında iç savaş sonrası Yüan Moğol İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra Sayan-Altay Bölgesi önceden dahil olduğu Moğol Devleti arazisinden ayrılmıştır.

---

¹³³A.g.e.,s.310.

3.3.Hooray/Hongoray Reisliği Dönemi

Moğol istilası sonrası 14.yy'da kurulan Hooray/Hongoray Reisliği, Rus istilasına kadar varlığını sürdürmüştür. Hakaslar, Oyratlarla birlikte bu ittifakın kurulmasında önemli rol oynamışlardır. Günümüz Hakasya toprakları üzerinde kurulan bu devletin toprakları için “*Kırgız Yeri*” ve “*Kırgız toprağı*” tabiri kullanılmıştır.

Güney Sibiryա halklarını zengin folklor mirasında da Hongoray adı Hakas-Minusin bölgesini belirtmek için kullanılır. Ünlü Türkolog B.İ. Tatarintsev'e göre Hongoray adı Minusin Havzası'nın dağlık ve ormanlık bölgelerini ifade etmektedir. Hongoray adı; Orta Çağ'ın son zamanlarında yeniden bir dirilme olarak görülen Kırgızlarla aynı bölgede yaşayan köklü etnik grupların ittifakının siyasi bayrağı olmuştur. Bu ittifak yerli halkın dilinde Tolay etnik-politik ittifakını ifade etmiştir. Tolay terimi Hooray sözüyle birlikte kullanılmıştır.¹³⁴

Hakasçada da Hooray olarak geçen bu ad, Hakas kahramanlık destanında, tarih rivayetlerinde ve şiirlerinde de sık sık kullanılır.

Coğrafi olarak Hongoray ve “Kırgız yeri” bugünkü Hakas-Minusin topraklarına denk gelir. Günümüzdeki yerel coğrafi isimler Orta Çağ'da hükmeden Kırgızları hatırlatır. Bu isimler sayesinde Hakasların etnik arazisinin yaklaşık olarak sınırları çizilebilir. Güneydoğusunda Yenisey yukarısındaki Kırgız (Kırgız suyu) Irmağı'na, güneyinde Batı Sayanlar arasındaki Kurgusuk (Kırgız suyu) Irmağına, doğusunda Sıda akarsuyu deresindeki Kırgızül (Kırgız çayı) Çayı'na, kuzeyinde Çulım Irmağı deresindeki Kurgusuyul Çayı'na (Kırgız Çayı), tom Nehri deresindeki Kırgızka Çayı'na (Kırgız Çayı) uzanıyordu.

¹³⁴ V. Butanayev- I. Butanayeva, *Yenisey Kırgızları*, Ötüken, 2007, s.140.

Hongoray Devleti'nde o dönemdeki adlarıyla dört ulusa ve ona bağlı ilçelere bölünmüştü.

Altısar ulusu, Yenisey'in aşağı kısımlarında yaşıyorlardı ve bu sebeple Rus belgelerinde "Aşağı Kırgızlar" ismiyle yer almışlardı. Akiyus ve Karaiyus Irmakları arasında soylu beylerin evleri bulunuyordu. Bundan dolayı Altısarlılara "*Büyük Kırgızlar*" da derlerdi.¹³⁵

İsar ulusu, coğrafi olarak Yenisey ve Abakan ırmağı'nın uç kısmını ve Ogur Irmağı'na kadar olan bölgeyi içine alıyordu. Ulusun büyük çoğunluğunu "*Ezerler*" ve "*Kereyler*" oluşturuyordu; bu sebeple Rus belgelerinde Ezer ve Kereyit¹³⁶ isimleriyle yer almıştır. İsar beylerinin evleri Erbe ile Abakan Irmakları'nın arasında bulunuyordu.

Hongoray'ın en güneyinde, Yenisey'in yukarı kısmında yer alan Altır ulusu coğrafi olarak Abakan Irmağı'nın sol kıyı bölgesinde Uybat ve Taştıp ırmakları arasında yer alıyordu. Rus belgelerinde "*Yukarı Kırgızlar*" adıyla yer almışlardır.

Tuba (Tubin) ulusu, Sayanlardan Sıda Irmağı'na kadar uzanan Yenisey Irmağı'nın sağ kıyısını ve Abakan Irmağı'nın sağ kıyısındaki bozkırları içine alıyordu.

Rus elçileri 17.yy'da Hongoray yöneticilerini tanımışlardı. Her beyin kendi bayrak ve damgası vardı. Hakas folkloruna göre her beyin elinde 40 kadar asker bulunuyordu. Askerler kendi adlarına batır (bahadır, yiğit anlamında) unvanını ekliyorlardı. Halk vergi yükümlü olmakla beraber yaşam boyu askerlikle ödevliydi. Bundan dolayı vergi veren kişilere "*ohçı*" yani "*okçu*" derlerdi. 17.yy'da Hongoray'ın sayıca altı binden iki bine kadar askerden oluşan ordusu vardı.

¹³⁵V. Butanayev- I. Butanayeva, *Yenisey Kırgızları*, Ötüken, 2007, s.143.

¹³⁶ Tekil, Kerey; çoğul Kereyitdir.

Balkaş Gölü, Tanrı Dağları ve Altay Dağları arasındaki Cungar Hanlığı'nın kurucusu olan Oyratlar, Hongaray halkını her yıl istedikleri “*ablana*” denilen vergiyi vermedikleri için üç bin kişilik bir ordu ile yendiler ve onları Abakan'ın üst bölgelerinden Altay'ın ötesine kovdular. Oyratlar, esir aldıkları insanları Altay ötesine kovdular. Hongoray gençlerinden bazıları Oyratlardan kaçarak mağaralara gizlendiler. İyus, Tom ve Abakan topraklarında yaşamaya başladılar.¹³⁷

Hongoray etnik ittifakı döneminde Orta Yenisey bölgesinde hayvancılık gelişmişti. Bu dönemde Minusin Ovasında at, sığır ve koyun yetiştiriliyordu. Binek hayvanı olarak kullanılan at aynı zamanda yemek için de kullanılıyordu. Yerel atların başlıca cinsi “*step kırgız*” atıdır.

Binek atları kışın örgen denilen direğe bağlanıyordu. Güz aylarında ise köyün etrafı kazıklarla çevrilirdi. Her at için 40 kazık çakılırdı. Hongoray'ın bozkır bölgelerinde devecilik de gelişmişti. Develer uzak bölgelere göç edileceği zaman yük taşımak için kullanılıyordu. Hongoray'da göç çoğu kez belirli yollarla ve belirli otlaklara yapılırdı.

Hongoray bozkırlarında “*ab*” adı verilen sürek avı vardı. Bu toplu avcılığa köyün bütün halkı katılıyordu. Bu tür avlanma Ortaçağ Hakasyasında geniş ölçüde yayılmış olmalıdır.

Orta Çağ'ın son dönemlerine ait Rus kaynakları Hongoray'da tarım yapıldığını da bildirmektedir. Tarım yapılan topraklar dağlık ve ormanlık bölgelerde yer alıyor; darı ve kırlık (bir darı çeşidi) ekiliyordu. Toprağı işlerken kazmaya benzeyen “*abıl*” adıyla bilinen bir alet kullanıyorlardı. Karın erimesiyle toprak yeterli nemi aldığından sulamaya ihtiyaç duyulmazdı.

---

¹³⁷Ö. Aslışen, *Yeni ve Yakınçağ'da Hakasların Siyasi ve Kültürel Hayatı*, (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 2006, s.20-21.

Dağlık ve ormanlık bölgelerde yaşayanlar demiri işliyorlardı. Demiri eritmek için kullanılan “*Hura*” isimli ocak kışın çok az evde bulunuyorlardı. Demir ustaları bıçak, kılıç, ok uçları, zırh ve hayvan için damgalar yaparlardı.

Hongaray, Moğolistan, Çin, Sibir Hanlığı ve Orta Asya ile ticari ilişkiler kurmuşlardı. Çin’den ipek malzemeler, porselen kap kakak ve her türlü eşya geliyordu. Hongaray’da Buharalı, Çinli ve Türk tacirler bulunurdu.¹³⁸

Hakaslar bu dönemde de Şamanizm inancına bağlı kalmışlardı. 17.yy’da Altın Hanların ve Cungar Huntaycılarının etkisiyle Budizm hızla yayılmaya başladı. Hongaray beyleri de Hakasya’da Budizm’i yaymaya çalıştılar; ancak bu inanç bütün Hongaray’da yayılmadı.

Orta Yenisey Vadisi’nin Rusya’ya dahil olmasından sonra “*Hongaray*” tarih sahnesinden çekilmiş ve yerel halkları tanımlamak için “*Tagar*” yani “*Tatar*” terimi kullanılmaya başlandı.

Önce Moğol sonra da Cungar devleti Hongorayların siyasi ve kültürel hayatında önemli rol oynamıştı. Hakaslar Hongorayların doğrudan devamıdır. Bugüne kadar kendilerini mecazi olarak “*hara-pastar*” yani “*kara başlı*” olarak adlandırmışlar.

3.4. Rus İstilasası Dönemi

Kazan Hanlığının 1552 yılında yıkılmasından sonra Ruslar yayılma politikalarını Türklere doğru devam ettirdiler. Sibiry Hanlığı’nın yıkılmasından

¹³⁸ V. Butanayev- I. Butanayeva, *Yenisey Kırgızları*, çev. Yaşar Gümüş, Ötüken., s.148

sonra Sibiryaya içlerine doğru ilerleyen Ruslar 1604 yılında Hakasların Kırgız boyuyla karşılaştılar.¹³⁹

Ruslar, Hakasların topraklarını kolay ele geçiremeyeceklerini biliyorlardı. Bu yüzden iyi bir siyaset takip etmeleri gerektiğini biliyorlardı. Bölgeyi ele geçirmek için adım adım ilerleyen Ruslar, kaleler inşa ederek Hakas topraklarına girmeyi planlamışlardı.

Hakasların asıl yaylak ve kışlakları Ak İyus ve Kara İyus Irmaklarıyla Boç Gölü civarıydı. Bu bölge 16.yy'dan itibaren Rusların eline geçmeye başlamıştı. Moğol soyundan olan Altun Hanlar ile Kırgız beyleri sürekli savaş halindeydiler. Zaten zayıflamış olan Hakas boyları da yağmalanıyordu. Bu sebeple Ruslar, Yenisey Havzası'na geldiklerinde Hakaslar onları kurtarıcı olarak gördüler. Buna rağmen Ruslarla kanlı ve sürekli savaşlara girdiler ve istilalara göğüs gerdiler.¹⁴⁰

Ruslar 1602 yılında Keiskiy Kalesi'ni, 1604 yılında Tomsk Kalesi'ni, 1618 yılında Makovskiy Kalesi'ni, 1621 yılında Meletskiy Kalesi'ni, 1628 yılında Bratsk Kalesi'ni ve Rıbenskiy Kalesi'ni, 1636 yılında Kanskiy Kalesi'ni, 1646 yılında ise Adinskiy Kalesi'ni inşa ettiler.¹⁴¹

17.yy başlarında Ruslar Yenisey bölgesinde ilk gördükleri zaman sayıları Hakasların fazla değildi. 17.yy'a ait kayıtlarda bölgenin nüfusu 2000 dolaylarında gösterilmektedir. Bu sayı vergi ödeyenlerin yani aile reislerinin sayısı olduğuna göre toplam nüfus ortalama 10.000 kadar olmalıdır. Önde gelen Hakas aileleri 1703'lerde Cungar ordusuyla beraber batıya yani Cungarya bölgesine gitmişlerdir.¹⁴²

¹³⁹ A. Somuncuoğlu, "Hakasya Cumhuriyeti", *Türkler*, C.20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.195.

¹⁴⁰ S. Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006, s.314.

¹⁴¹ Y. Deliömeroğlu, "Hakaslar ve Hakasya", *Yeni Türkiye*, S.16, Türk Dünyası Özel Sayısı II, Temmuz-Ağustos 1997, s1575.

¹⁴² S. Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006, s.312-313.

17.yy başlarında Hakas beylerinden Nomça ve Koçebay Ruslarla iyi ilişkiler kurmuşlar, hatta Rusya adına Çinliler ve Moğollarla irtibata geçtikleri gibi Ruslara karşı olan Hakas beylerini de itaat ettirmekle görevlendirilmişlerdi. Nomça ve Koçebay hizmetlerindeki adamlarla 1606 yılında (bazı kaynaklara göre 1608), Tomsk'a gelmişlerdi. Onlardan yemin alınıp Nomça'nın eşi ve Koçebay'ın oğlu esir olarak Tomsk'da alıkonulmuş, kendileri serbest bırakılmıştı. Nomça'ya Altan Han'a ve Çin'e gitme görevi verilmişti. Ancak bu görevi yerine getirememiştir. Koçebay ise "Kırgız hanları Noyan'ı, Komkun'u ve Orbay'ı, hana boyun eğdirmekle görevlendirilmişti; ancak aradan çok zaman geçmeden anlaşmazlıklar çıkmış, Nomça Ruslara düşman olmuş ve bu sebeple Rusya'nın egemenliğindeki Çulım Tatarlarına karşı savaşa başlamıştı. Yapılan anlaşmalarla savaş durdurulmuştu.¹⁴³

Hakas topraklarına Moğol asılı Altın Hanlar ve daha sonra da Cuncarlar göz dikmişti. 17.yy'da da Altın Han ulusunu Ruslarla yakın ilişkiler kurmuşlar ve bir kısmı Ruslara vergi ödemeye başlamıştı. 17.yy'da Hakaslar Rusya, Altın Han Devleti, Cuncar Hanlığı ve Çin'deki Mançu yönetimi arasında denge politikası gütmüşlerdi.

1620 yılında Ruslara karşı yardım alabileceklerini uman Hakaslar, Altın Han'ın himayesine girmişler ve yılda bir kez Altın Han'a vergi göndermişler. 1630 yılında Altın Han, Oyratlara yenilince 1634 yılında Rus himayesine sığınmak zorunda kaldı. Hakaslar da Altın Han'ın kendilerine yardımda bulunmamasını sebep göstererek 1636 yılından itibaren Cuncarların himayesine girdiler. Ancak bu durum geçici olmuştur. 1652 yılının sonbaharında Altın Han, Hakaslar üzerine bir ordu göndermişti. Altın Han, Hakasları yeniden hakimiyetine almışsa da onun ölümünden sonra Hakaslar yeniden Cuncarlarla yakınlaşmaya başladılar. Cuncarların niyeti Hakasları Ruslara karşı kullanmaktı. 1667 yılında Cuncar Hanı Senga ile Altın Han'ın yerine geçen Lodjan çarpıştılar ve Altın Han Devleti yıkıldı. Hakaslar da Cuncar Hanlığı'nın hakimiyetine girdiler.¹⁴⁴

¹⁴³ V. Butanayev- I. Butanayeva, *Yenisey Kırgızları*, çev. Yaşar Gümüş, Ötüken, 2007, s. 79.

¹⁴⁴ Can Gençer, *Nikita Yakovleviç Biçurin'in Hayatı, Eserleri ve Eserlerinde Kırgızlar*, (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bişkek 2006, s 128-129.

1688 yılından itibaren Hakaslar Rus steplerine göçerek vergi ödeme girişiminde bulunmuşlardı. 1692 yılında Krasnoyarsk'a geçip gönüllü olarak Ruslara vergi vermişler. Bu Hakas-Rus yakınlaşmasından Cungarlar rahatsız olmuşlardı. 1697 yılından sonra Cungarların başına geçen Tseveen Aravdan, Hakasların Rus steplerine geçişini yasaklamış ve yaptığı baskıları arttırmıştı.

18.yy'da Cungar Hanlığı'nın Rusya ile ilişkilerinin gerilemesinin nedenlerinden biri Hakasların durumuydu. 1703 yılında Cungar Hanı Tseveen Aravdan, Hakasları Cungarya topraklarına göç ettirmişti. Hakasların göçü kabulünde Rusları topraklarına sokmak istememeleri ve Rus hakimiyetine karşı direnmeleri etkili olmuştur. Cungarların nedeni ise Hakaslardan aldıkları verginin tahsilâtının uzak bir bölgede olmalarından dolayı güç olması; aynı zamanda bu uzaklık nedeniyle güvenliği sağlamanın zorluğuydu.¹⁴⁵

1707 yılında I. Petro'nun emriyle Ruslar, Abakan Kalesi'ni kurdular. Ruslar yerli halktan kürk vergisi toplamaya başladılar. Böylece Hakaslar hem Cungarlara, hem Ruslara hem de Moğollara vergi öder duruma geldiler.¹⁴⁶ 31 Ağustos 1708 tarihinde Çin, Rusların kurduğu Abakan'daki yerleşimden memnun olmayıp onu yok etmek istediler.

Hakasya'nın kuzey batısında gümüş maden yatakları bulunduğundan Ruslar, Kaştak Irmağı kıyısına kale inşa etmeye başlayınca 1718 yılına kadar sürecek olan Hakas-Rus savaşları başlamış oldu. 1718 yılında Sayan Kalesi kuşatıldığında ise Hakasya tamamen kuşatıldı. Çünkü bu kale Yenisey Nehri'nin Hakas topraklarına döküldüğü yerde kurulmuştu. Bu nehir Hakasların Tuva ve Moğolistanla bağlantısını sağlıyordu. Bu kalenin inşasıyla Hakasya'nın dış irtibatı da kesilmiş oldu.

¹⁴⁵ Ekrem Kalan, *Cungar Hanlığı'nın Siyasi Tarihi*, (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Programı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2005, s.77.

¹⁴⁶ A. Somuncuoğlu, "Hakasya Cumhuriyeti", *Türkler*, C.20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.195.

1727 yılında Rusya ve Çin arasında imzalanan Bura Anlaşması ile Rusların Hakaslar üzerindeki hakimiyeti kesinleşti. 20 Ağustos 1727 yılında Kyahta'dan 20km uzaklıktaki Bura Irmağında yapılan anlaşma sınırlarla ilgiliydi. Anlaşmada kabul edilen sınırlara göre; Sayan üzerinden geçerek bakan'ın kuzeyinde kalan bölgeler ve orada yaşayan halklar Rus, güneyindeki yerler ise Çin hakimiyetine girmiştir. Hongoray'ın bütün bölge sınırlarına beş hudut işareti koyulmuştu: Tengis Irmağı'nın yukarı kısmındaki Irtahtargah dağ geçidine, Bediyhem Irmağı'nın yukarısındaki Torosdabaga dağ geçidine, Usa Irmağı'nın yukarısındaki Kınzemedede denen yerdeki Hantegir Irmağı'nın aktığı Şabindabaga geçidine yerleştirilmiştir.¹⁴⁷ Devletin sınırlarını korumayı Koybal, Sagay ve Beltirler üstlenmiştir.

Cungar Hanlığı'nın parçalanmasından sonra Abakan'ın yukarısındaki boş topraklar Cungarya'ya göç edenlerin geri dönmesi için bir geçit olarak kullanılmıştır.

Hakas toprakları 18.yy'da Krasnoyarsk ve Kuznets askeri valilikleri arasında bölündü. Krasnoyarsk valisinin idaresindeki Hakas toprakları Kaçın, Koybal, Yarın ve Kaydın toprakları olarak parçalandı. Yönetim Ruslara bağlı beyler bırakıldı. Bölgeyi işgal eden Ruslar birçok yere de Rusça adlar verdiler. Bu sayede bölgenin geçmişiyle olan bağı koparmaya çalışıyorlardı.¹⁴⁸

1822 yılında M.M. Speranski'nin yaptığı reformlarla Hakasya yeniden düzenlenen Yenisey vilayetine bağlanmıştır. Hakasya'nın parçalanmış yerleri ve bölgeleri dört step topluluğuyla birleştirilmişti: Kızıl, Kaçın, Koybal, Sagay step topluluklarını sınırları ile eski Kırgız uluslarının sınırları aynıdır.¹⁴⁹

Rusların Hakasya topraklarında kale inşalarından sonra Rusların bölgeye göçü başlamıştı. Ticari sebeplerle bölgeye gelen Ruslar köyler kurup bölgeye yerleştiler ve bölgenin yerli halkını vergiye bağladılar.

¹⁴⁷ V. Butanayev- I. Butanayeva, *Yenisey Kırgızları*, çev. Yaşar Gümüş, Ötüken, 2007, s.171.

¹⁴⁸ S. Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006, s.315.

¹⁴⁹ V. Butanayev, I. Butanayeva, *Yenisey Kırgızları*, çev. Yaşar Gümüş, Ötüken, 2007, s.178.

Çarlık Rusyası'nın Hakasya'da uyguladığı bir diğer politika da Hıristiyanlaştırma yoluyla Ruslaştırma politikasıydı. Bu politikayı özellikle 18.yy'da yoğunlaştırmışlardı. Hıristiyanlaşan Hakaslar Rus köylerine yerleştirilip Rus kıyafetleri giymeye zorlandılar. Rusların bu politikasında en büyük rolü Ortodoks kilisesi üstlenmişti. Baskı ve tehditlerle toplu vaftiz törenlerine zorlandılar. Bu vaftiz sırasında bütün erkeklere Vladimir, bayanlara da Maria ismi verilmişti. Hıristiyanlığı zorla kabul ettirdikleri Hakaslar vergiden muaf tutuluyor, hatta pek çoğuna devlet memuriyeti veriliyordu. Hıristiyanlığı kabul edenlere papaz tarafından Rus kıyafetleri de hediye ediliyordu. Böylece Hıristiyan olan Hakaslar aynı zamanda Rus da olmuş sayılıyorlardı. Dinlerini değiştiren Hakasların milliyetlerini de koruyarak Hıristiyan bir Hakas grubu oluşmasına izin vermiyorlardı.¹⁵⁰

Rusların Hıristiyanlaştırma faaliyetleri önceleri sadece esir düşmüş Hakaslarla sınırlıysa da 18.yy'da I. Petro'nun emri ile bu faaliyetlerini bütün Hakaslar üzerinde uygulamışlardır. Buna göre vaftiz olmayı kabul etmeyenler cezalandırılacak, eski ibadet yerleri yıkılacak, ayrıca vaftiz olanlara vergi indirimi yanında toprak ile ödüllendirme gibi ödüller verilecekti. Diğer taraftan 18.yy'ın ikinci yarısında Rusların yürüttüğü Hıristiyanlaştırma faaliyetlerinde yumuşama görüldü. 1768 yılında papazların vaftiz amacıyla izinsiz yerlilere gitmesi, 1867 yılında da çocukların anne ve babasından izinsiz olarak vaftiz edilmesi yasaklandı. 18.yy'ın sonlarından 19.yy başlarına kadar ikna, maddi destek ve baskılarla Hakasların % 25'i vaftiz edildi.¹⁵¹ Bölgede 13 tane kilise açılmıştı. Rusların hızlı bir Hıristiyanlaştırma politikası uygulamalarına rağmen Hakasların eski Türk dinine olan inançlarını değiştirememişlerdir. Din, Türkler açısından milli benliklerini korumaları için en büyük vasıta oldu.

Hakas Türkçesini baskı altına alınması, okullarda Rusçanın resmi dil olması, kültürel alanda geri gitmeye sebep oldu. Diğer Sibiryalı Türk topluluklarıyla beraber Hakaslar da önce Latin alfabesini kullanmışlar, daha sonra da Türk ülkeleri arasında

¹⁵⁰Y. Deliömeroğlu, "Hakaslar ve Hakasya", *Yeni Türkiye*, S.16, Türk Dünyası Özel Sayısı II, Temmuz-Ağustos 1997, s.1576.

¹⁵¹Ö. Aslışen, *Yeni ve Yakınçağ'da Hakasların Siyasi ve Kültürel Hayatı*, (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 2006, s.24.

birliği yok etmek amacıyla Ruslar Hakas Türklerine de Kiril alfabesini kullanmaya zorlamışlardır.

1905 yılı devrimi Hakasları da etkilemişti. Rus çiftçilerinin ardından Hakaslar da vergi ödemeyi reddettiler. 1905 yılının Kasım ayında Askiz kasabasında toplanan Hakas milliyetçileri Hakaslar için yeni bir idarenin kurulmasına karar verdiler. “*Yeni Bozkır Kanun Taslağı*” na göre Hakaslar üzerindeki idare Çarlık otoritelerinden Hakasların kendilerine geçmeliydi. Ancak Çarlık otoriteleri devrimci hareketi kırıp kontrolü sağladıklarında Hakasların isteğini reddettiler.¹⁵²

Rusların Çarlık döneminde Hakaslara uyguladığı baskı ve yok etme politikaları Sovyetler döneminde de artarak devam etmiştir. Hakaslar Sovyetler döneminde çok fazla kayıp vermişlerdi. Özellikle Stalin döneminde çok ağır kayıplar verdiler. Zaten sayıca az olan Hakaslar gibi halkların bu gibi toplu kıyımların sonucunda yok edilen ulusal aydınlık kesimi ve kaybedilen nüfus yeniden zor telafi edilebilecekti. Güney Sibirya’nın geneline baktığımızda 1930’lu yılların kıyımlarına kurban giden Sibiryalı ve Türk kökenli olan Hakas, Şor, Altay vs. yerli halklarına mensup olan edebiyatçı, öğretmen, yönetim ve ihtisaslı kadro personeli ile kültür alanında çalışan insanla hesaba katıldığı zaman bu bölgede yeni oluşan aydınlık kesimin neredeyse tamamen yok edilmiştir.¹⁵³

1908 yılında gerçekleşen toprak reformu sonucunda ormanlar Hakaslardan alınarak hazine hesabına geçirilmiştir. Buralarda Hakasların sadece avlanmasına izin verildi. Hakaslar hem 1905, hem de 1917 ihtilallerinden yeteri kadar yararlanamadılar.

1917 yılında Rusya’da meydana gelen Sosyalist Devrim Hakas topraklarında hemen kendisini göstermese de Lenin’in “*yanımızda olmayan bize karşıdır*” sözleriyle acımasızlaşan proletarya diktatörlüğünün korkunç dalgaları birkaç yıl

¹⁵²A. Somuncuoğlu, “Hakasya Cumhuriyeti”, *Türkler*, C.20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.196.

¹⁵³T. Davletov, “Milliyetçilik Bağlamında Hakas Türkleri’nin Sosyo-Politik, Ekonomik, Dilsel Durumu, *21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği; Muzaffer Özdağ’a Armagan*, Ankara 2003, s.196.

içinde ulaşmıştı. Tüm Rusya’da olduğu gibi Hakasya’da da Kızıl ve Beyaz kuvvetlerin kanlı mücadelesi vardı. Hakasların çoğu bu mücadelede Bolşeviklere karşı olan Beyaz kuvvetlerden yanaydı. Hakasların Bolşeviklere karşı mücadele etmesinin nedeni ise devrimden önce mevcut ekonomik durumun devrimden sonra Bolşevikler tarafından bozguna uğratılmasıdır.¹⁵⁴

1918 yılında Beyaz Ordu bölgeyi ele geçirmiş, Eylül 1919 yılında da Sovyetler bölgeye girmişlerdi. Çatışmalar ise ancak 1923 yılında son buldu. Rusların böl ve yönet politikası gereği 1923 yılında Altaylar ve Hakaslar i.in ayrı bölgeler oluşturuldu. Oluşturulan Hakas ulusak Bölgesi 1925 yılında Hakas okruguna (bölgesine) dönüştürüldü. 1930 yılında bölgelerin ortadan kaldırılması söz konusu olunca Hakaslar Stalin adına bir mektup yollayarak bölgeler ortadan kaldırılırsa Hakasya’da milliyetçiliğin artacağını bildirdiler. Böylece 20 Ekim 1930 yılında Hakas Okrugı, Hakas Özerk Bölgesine dönüştürüldü.¹⁵⁵

30 Ocak 1930 yılında Politbüro kararı ile isyan ve bağımsızlık hareketleri bastırılmaya başlandı. Kimlerden ne alınacak, hayatlarını sürdürmeleri için ne kadar buğday bırakılacak, çalışma kamplarında ödemeler nasıl yapılacak gibi operasyonların hepsi planlı bir şekilde düzenlenmişti. 12 Şubat 1930 yılında Sibiry’a İcra Kömitesi’nin kararıyla tüm hayvanlara, evlere, malzemelere ve mahsule el kondu. Gizli bir kararla 25 Şubat 1930da Sibiry’a da 35.000, Hakasya’da 354 aile sürgüne gönderildi. Sürgüne gönderilenlerin yanlarına alacakları malzeme ve para miktarı bile sınırlandırılmıştı. Aile başına 500 ruble almalarına izin verilmişti. 354 ailenin illere göre dağılımı; Askiz 70, Bograd 90, Taştıp 60, Çarkov 70, Çebak 64.¹⁵⁶Sibiry’a da plan %53,4 başarı ile gerçekleşti. Hakasya’da ise başarı oranı %100 idi. Sürgüne giden 354 ailenin fertleri toplamda 1960 kişiydi. Hakasya bu sürgünlerden dolayı işe yarar üretken gücünü de kaybetmişti.

¹⁵⁴T. Davletov, “Milliyetçilik Bağlamında Hakas Türkleri’nin Sosyo-Politik, Ekonomik, Dilsel Durumu, *21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği; Muzaffer Özdağ’a Armagan*, Ankara 2003, s.194.

¹⁵⁵A. Somuncuoğlu, “Hakasya Cumhuriyeti”, *Türkler*, C.20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.196.

¹⁵⁶Ö. Aslışen, *Yeni ve Yakınçağ’da Hakasların Siyasi ve Kültürel Hayatı*, (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 2006, s.24-25.

Sürgün edilen Hakasların yerine sürgün edilen Almanlar, Kalmuklar, Çeçenler, İnguşlar, Polonyalılar ve Rus Kazaklar gelip yerleştiler. Bu baskı ve yok ediş politikası tarihi Türk yurdu Hakasya’da Hakasların nüfusunu bugün % 11 oranına indirdi.¹⁵⁷

Bundan sonra da Hakaslara olan baskılar ve yıldırma politikaları sürdü. Hatta 1934 yılında Rus KGB’si bir dizi tutuklamalarda bulundu. Sibirya’nın Türk boylarından olan Tuva, Altay ve Hakaslardan meydana gelen 300 kadar aydın, Sovyet Rusya’dan ayrılmak amacıyla Turancı bir teşkilat kurmakla suçlanarak öldürüldü. Hakas Türkleri yıllarca Rusların zulmüne maruz kaldı. Ne zaman içlerinden Sovyet fikrine inanmayan bir aydın, sıradan bir kişi çıksa ortadan kaldırılırdı. 1937 yılında sadece bir gün içerisinde 107 kişinin idam edildiği bilinmektedir.

1930 yılında Muhtar Cumhuriyet olan Hakasya 3 Haziran 1991 yılında Rusya Federasyonunun kararı ile Özerk Cumhuriyetini kurdu.

1980’li yılların sonlarına doğru Güney Sibiry Türkleri harekete geçmeye başladılar. St. Petersburg’da Altaylar, Hakaslar ve Şorlar Sibiry Kültür Merkezi’ni kurdular. Bu kültür merkezinde özellikle Hakas aydınları büyük rol oynamışlardı. Amaçları Altay, Hakas ve Şor Türklerinin tarihi birliğini yeniden canlandırmaktı. Bu grup mensuplarının içinde Rusya içindeki egemenlik hakları için ortaya çıkan ılımlıların yanında Rusya’dan ayrılmayı isteyen radikaller de vardı.¹⁵⁸

1988 yılında Hakas milliyetçileri ulusal bir hareket olan Tun (öncü) Teşkilatını kurdular. Hakas aydınları Hakasların milli kimliğine kavuşması için harekete geçtiler. 1990 yılında Tun’un tertiplelediği Hakas Halk Kongresinde Hakas Özerk Bölgesi’nin Özerk Cumhuriyete dönüştürülmesine dair karar alındı. Alınan bu

¹⁵⁷Y. Deliömeroğlu, “Hakaslar ve Hakasya”, *Yeni Türkiye*, S.16, Türk Dünyası Özel Sayısı II, Temmuz-Ağustos 1997, s.1578.

¹⁵⁸A. Somuncuoğlu, “Hakasya Cumhuriyeti”, *Türkler*, C.20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.197.

karar ancak bir yıl sonra federasyon düzeyinde kabul gördü ve 3 Temmuz 1991 yılında alınan kararlarla Hakasya Cumhuriyet statüsüne kavuştu.

1991 yılında SSCB'nin dağılması, yaklaşık bir asırdır komünizmin kısacasında kalmış birçok Türk boyunun bağımsızlığını ilan etmesiyle sonuçlandı. 20.yy siyasi tarihinin en önemli olaylarından biri sayılan bu olay sonucunda Türk Cumhuriyetleri ortaya çıktı. Bu bağımsız Türk devletlerine ek olarak SSCB'nin içinde yaşayan Türk topluluklarından bazıları da muhtar cumhuriyetler ve özerk bölgeler oluşturdu. Hakaslar da bu Türk topluluklarından biriydi.

1992 yılında II. Hakas Kurultayında Çon Çöbi (Halk Kurultayı) oluşturuldu ve başkan olarak da Valeriy İvandayev seçildi. Kurultay, yürüttüğü çalışmalar ve gayretleri sonucunda 1994 yılında resmi statüye kavuştu. Hakaslar uzun süredir verdikleri çabanın karşılığını almış, cumhuriyet artık kurulmuş ve ona adını veren millet de Hakas ulusu olmuştur.¹⁵⁹

Hakasların kurulan cumhuriyet içindeki nüfus yoğunluğuna baktığımızda kendi cumhuriyetlerinde bir azınlık durumuna geldikleri açıkça görülmektedir. Çünkü Hakaslar toplam nüfusun ancak %10'unu oluşturuyorlardı. Yine de önemli bir adım atmışlardı

4.HAKASLARDA SOSYAL HAYAT

Hakaslar *aal* adını verdikleri köylerde yaşarlardı. Bir aal genellikle birbirine akraba ailelerden oluşan 10-15 çadırdan oluşuyordu. Her aal kendi yaşayan

---

¹⁵⁹T. Davletov, "Milliyetçilik Bağlamında Hakas Türkleri'nin Sosyo-Politik, Ekonomik, Dinsel Durumu, 21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği; Muzaffer Özdağ'a Armagan, Ankara 2003,s.197.

büyüğünün adını taşırdı. Eğer onun yerini bir başaksı almışsa köyün adı da değişirdi.¹⁶⁰

17.yy'a ait Rus kaynaklarında verilen bilgiler göre; Hakasların yaşadıkları çadırlar keten bezindendir. Kürk manto giyen Hakaslar, balık yer, hayvan avlar, savaşlarda yay kullanırlardı. Atları, inekleri, koyunları çoktur; topraklarında buğday ekilemez ve bitmez diye geçmektedir.¹⁶¹ M. Fuat Köprülü'nün verdiği bilgilerde ise Hakaslar ağaç kabuğundan yapılmış çadırlarda yaşarlardı.

Çin kaynakları Hakasların ağaçtan yapılmış zırhlı elbiseleri olduğundan ve atları da bu tip zırhlarla koruduklarından bahseder. Halen Minusinsk Müzesi'nde bu tip zırhlardan 200 parça bulunur.¹⁶²

Hakasların günlük kıyafetleri pamuktan, bayram kıyafetleri ise ipekten yapılıyordu. Erkek gömleğinin kesimi kadın gömleğinin kesimine çok benzerdi. Yalnızca daha kısa ve eteksiz oluşuyla ayrılırdı. Erkek gömleği V kesimli, yakalı ve tek düğmeliydi. Kıyafetlerde koltuk altlarından başlayan yan dikişler ve kol kapaklarının üzerinde şerit bırakılırdı. Bu şeritlerin, ruhu yakınlaştırdığına inanırlardı. Ayrıca gömlek yakalarının ve düğmenin insan ruhunu koruduğuna inanıyorlardı. Bir inanışa göre de bütün gömlekler düğmesiz satılır, düğmeler daha sonra dikilirdi. Aksi halde uğursuzluk getireceği düşünülürdü. Bütün bedeni kaplayan kıyafetin alt kısmına "*istan*", üst kısmına "*çanmar*" denirdi. Zengin olanlar cübbe giymeyi severdi. Erkek cübbesi diğer erkek giysileri gibi kemerle giyilirdi. Evli kadınlar bayram kıyafetlerinin üzerine yelek giyerlerdi. Dul ve evli olmayanlar yelek giymezlerdi. Genç kızlar bayramlarda "*sekpen*" veya "*haptal*" giyerlerdi. Bunların kumaşı ise, çuha, yakası ipek, kol kapakları ipek veya siyah kadife olurdu. Yaka ve kol kapakları simle işlenirdi. Başlarına "parik" denilen tilki,

¹⁶⁰Y. Deliömeroğlu, Hakaslar ve Hakasya", *Yeni Türkiye*, S.16, Türk Dünyası Özel Sayısı II, Temmuz-Ağustos 1997, s.1582.

¹⁶¹ M. R. Drompp, "Erken Dönemlerden Moğol İstilasına Yenisey Kırgızları", *Türkler*, C.2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.408.

¹⁶²B. Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre)*, TTK, Ankara 2003, s.220.

samur vb. derisinden yapılmış şapka takarlardı. Ayrıca genç kızlar saç örgülerini gümüş para, inci ve mercanlarla süslerlerdi.¹⁶³

Domuz eti yemeyen Hakaslar, at, koyun ve sığır eti yerlerdi. Hakas yemekleri ağırlıklı olarak kışın etli, yazın sütlü yemeklerden oluşurdu. Kış için ise etleri yazdan depolarlardı. Her aile en az bir at ve 30 koyun keser; etlerini kış için hazırlardı. En çok itibar ettikleri et yemeği “*hıyma*” idi. Hıyma, sığırın yağlı kıyması, at iç yağları ve baharatla karıştırılıp bağırsaklara doldurularak hazırlanırdı. Yazdan kışa Kurut veya piçirö isimli yemekleri hazırlarlardı. Yoğurdun suyunu süzdükten sonra kalan telve kurutulur ve hayvan derilerine doldurularak kışa saklanırdı. Kurut kışın hem yemek hem de sulandırılıp içecek olarak tüketilirdi.¹⁶⁴

Hakaslarda evlenmeler diğer Türk halklarında olduğu gibi kız kaçırılarak yapılırdı. Kaçırılmadan yaklaşık bir ay sonra “*toy*” düğün yapılırdı. Hakaslarda çocuk yetiştirmeye de büyük önem verilirdi. Eğer bir kadın dokuz çocuk dünyaya getirmiş ise özel merasimlerle kutsanırdı. Hakas atasözü “*Mal azıraan haringa tok, pala azıraan paarga tok*” (Mal büyütenin karnı tok, çocuk büyütenin ruhu tok) bu önemi vurgulamaktadır.¹⁶⁵

4.1.Hayvancılık

Eski hayvancılık merkezlerinde olan Minusin Ovası’nda yeri kurak bozkır şartlarından dolayı hayvancılığın gelişmesi mevsimlik meralara göç edilmesine bağlıydı. Hakaslar yerleşik hayata geçene kadar yarı göçebe hayvancılıkla uğraşıyorlardı. Genellikle at, koyun ve sığır yetiştiren Hakaslar bu hayvanları ayrı

¹⁶³ Y. Deliömeroğlu, “Hakaslar ve Hakasya”, *Yeni Türkiye*, S.16, Türk Dünyası Özel Sayısı II, Temmuz-Ağustos 1997, s.1582-1583.

¹⁶⁴ A.g.m., s.1583

¹⁶⁵ A.g.m., s.1583

ayrı otlattıkları için kendilerini “*Üç Sürülü Halk*” olarak adlandırılıyorlardı.¹⁶⁶ Ayrıca Hakasların arıcılık da yaptıkları bilinmektedir.¹⁶⁷

Hakaslar evlerinde 20-40 kadar tavuk da besliyorlardı. Tavukları sadece yumurtaları için beslerlerdi. 1860 yılında Minusinsk’e bağlı üç Hakas bölgesinde 11.715 tavuk ve horoz, 515 kaz ve 76 ördek tespit edilmiştir. Hakaslar tavukları, eskiden beri yetiştirirken; kaz ve ördeği komşu köylülerden etkilenerek yetiştirmeye başlamışlardı.¹⁶⁸

Diğer bütün Türk boylarında olduğu gibi Hakasların hayatında da at büyük önem taşımaktaydı. Hakas atları “*Kırgız atı*” olarak tanınmıştır. Kırgız atı yüzlerce yıl önce Abakan ve Yenisey Irmakları arasındaki bölgede geliştirilmiştir.¹⁶⁹

Hakaslar atlardan hem et hem süt elde ettikleri gibi ulaşımda da kullanmışlardı. At aynı zamanda “*haan*” denilen kan sosisi hazırlamak için de kullanılırdı.¹⁷⁰ Kısırakları günde üç kez sağılarlar, tayları da yanlarına bırakıp “*çile*” adı verilen özel bir at bağı ile bağlarlardı. Büyük deri küplere¹⁷¹ de kırmızı mayalarlardı. Atlar renklerine, biçimlerine, üzerlerindeki beneklerine, yürüyüş ve koşma özelliklerine göre sınıflandırılıyordu. Mesela tüylerinin rengine göre, atlara “or (turuncu) at”, “oy (yağız) at”, “tum toruğ (tamamen doru) at” gibi çeşitli adlar verirlerdi. Ayrıca alınlarındaki renklere, boyunlarındaki beneklere, ayaklarındaki beyaz lekelere göre değişik isimler veriliyordu. Hakaslarda 90 farklı at rengi adının bulunması at üreticiliğinin ne kadar eskiye dayandığını göstermektedir. Hakas Türkçesinde hayvanların cinsini ve yaşını belirleyen özel bir terminoloji geliştirilmiştir. Örneğin; “*hulun*” tay, “*purba*” yazın doğan tay, “*körbe*” sonbaharda doğan tay, “*hulban*” kışın doğan tay, “*sıp*” bir yaşındaki tay gibi. Atların yelesini her

¹⁶⁶Y. Deliömeroğlu, “Hakaslar ve Hakasya”, *Yeni Türkiye*, S.16, Türk Dünyası Özel Sayısı II, Temmuz-Ağustos 1997, s.1581.

¹⁶⁷Fatma Özkan, “Sibirya Türkleri”, *Yeni Türkiye*, S.16, Türk Dünyası Özel Sayısı II, Temmuz-Ağustos 1997, s.1555.

¹⁶⁸Ö. Aşlışen, *Yeni ve Yakınçağ’da Hakasların Siyasi ve Kültürel Hayatı*, (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 2006, s.35.

¹⁶⁹Y. Deliömeroğlu, a.g.m., s.1581

¹⁷⁰David G. Anderson, “Hakaslar”, *Türkler*, C.20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 202.

¹⁷¹Bu küplere “*pulhunçah*” adını veriyorlardı.

yıl baharda, kuyruklarını ise 2-3 yılda bir kere keserlerdi. Atların yele ve kuyruklarından kement hazırlanırdı. Ayrıca; at yelelerinin yumuşak kıllarından atlar için dizgin kayışı, dizgin takımı, buzağılar için çile, vahşi hayvanları avlamak için kullanılan düğümler yapılırdı. Kıldan yapılan iplerle çadırlara akağaç kabuğu, tues (akağaç kabuğundan yapılan silindir şeklinde kutu) dikerlerdi.¹⁷²

Yarı göçebe olarak yetiştirdikleri atları, yazın dağlardaki ortak meralardaki kışın aşağılardaki yerleşim yerlerinde tutarlardı. Atlar kapalı yerde tutmazlar, kement kullanılarak yakarlardı.¹⁷³ At sürüsü karla kaplı bir araziye bırakılır ve onların ayaklarıyla karı açmaları beklenirdi. At sürüsü karları tepeleyip altındaki otları açığa çıkardığında atlar kovalanarak yerlerine koyunlar sürülürdü. Böylelikle koyunlar otları yeme imkânı bulurdu.¹⁷⁴ İş için kullanılan atlar kışın “*örgen*” adı verilen direklere bağlanırlardı. Sonbaharda toprak henüz donmadan aalın etrafına kazıklar dikerlerdi. Bir at için 40 kazık dikilirdi. Eğer herhangi biri kışın yabancı bir “*örgen*” i kullanırsa ev sahibinin onu mahkemeye verme ve tazminat isteme hakkı vardı.¹⁷⁵

Erken dönem don çözümleri çiftçiliğe büyük zarar veriyordu. Don çözümlerinden sonra toprak buzdan bir kabukla kaplanırdı. Baharda ince ve kaygan buz döneminde atlar otlak yetersizliğinden sıkıntı çekerler. Bahara doğru, hayvanlar toprağı tırnaklarıyla kazamayacak kadar zayıf düşerler. Kışın bitkin düşen hayvanlara “*kodirtken mal*” yani kaldırmak gereken hayvan denir. Hakas geleneklerine göre güçsüz düşen hayvanların yanından geçen herkes ona yiyecek vermek ve ayaklanmasına yardımcı olmak zorundadır.

Hakas erkeklerinin çoğu, yabancı geyik, ayı, sincap, samur gibi kürklü hayvanları avlarırdı. Kadınlar ise avcılıktan tamamen uzaktı. Av, at sırtlarında ve dağlık vadilerde düzenli aralıklarla yer alan kabinlerin kullanılması ile yapılırdı. Avcılık teknolojisi otuzdan fazla kapan, tuzak yemi ve tuzak kullanımı ile geliştirdi.

¹⁷²Ö. Aşlışen, *Yeni ve Yakınçağ'da Hakasların Siyasi ve Kültürel Hayatı*, (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 2006, s. 29-46.

¹⁷³D. G. Anderson, “Hakaslar”, *Türkler*, C.20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 202.

¹⁷⁴Y. Deliömeroğlu, “Hakaslar ve Hakasya”, *Yeni Türkiye*, S.16, Türk Dünyası Özel Sayısı II, Temmuz-Ağustos 1997, s. 1581.

¹⁷⁵ Ö. Aşlışen, a.g.e., s.31.

Bunların arsında tuz yalakları yakınlarında özel avlanma platformları, çiftleşme mevsimlerinde tuzak yemi olarak kullanılan düdükler ve çukurlar vardır. Ayı avcılığına ayrı bir önem veriyorlardı. Ayı avı Ocak ayında yapılıyordu. Hakaslar ayıyı insanın kardeşi olarak görürlerdi. Dini yasaklara göre ayıya doğrudan kendi adıyla seslenmezlerdi. Ayıya doğrudan “*aba*” yani “*ayı*” demek yasaktı. Ayılar kendi adlarıyla değil; “*apçah*” ihtiyar, “*ağan*” dede, “*büyükbaba*” gibi takma adlarla çağırılıyordu.¹⁷⁶ Ayıdan arta kalanlar çok büyük bir saygı ile saklanırdı. Kafatası ağaca asılır ve özel bir cenaze töreni ya da ziyafet avlanan hayvanın ölümünün simgesi olarak düzenlenirdi. Öldürülen ayının arkasından mahsus ağlarlardı. Bütün gece yatmaz ve masal anlatırlardı.¹⁷⁷

Hakaslar ava 4-5 kişi çıkarlardı. Avladıkları hayvanları aralarında eşit olarak paylaşırlardı. Erkek çocukları on beş yaşından itibaren avcılığı öğrenirdi. Erkek çocukların çıktıkları ilk başarılı avları av birliğinin başı tarafından başparmağı kanayana kadar ısırılması şeklinde uygulanan “*irgek ızırğani*” merasimiyle kutlanırdı. İlk kürk hayvanı avı Eylül ve Ekim aylarında başlardı. Kasım ayı sonu yoğun kar yağışından dolayı avcılar geri dönmek zorunda kalırdı. Aralık ayı sonu ve ocak ayı başında gittikleri ikinci sezon avından ise Nisan ayında dönerlerdi. Av grubunu “*odag pazı*” adı verilen deneyimli avcı yönetirdi. Bu kişi aynı zamanda gruptaki düzen ve disiplini de sağlardı. Günlük avlanan hayvanları toplar, başarılı avlanma sonrasında da eğlence düzenlerdi. Avdan döndüklerinde de bütün grubu eve toplayıp yemekle ağırlardı.¹⁷⁸

¹⁷⁶Hakasların inanışlarına göre, yabani hayvanlar insan dilini duyup anlayabiliyorlardı. Bu yüzden avcılıkta hayvanların adlandırılması için özel bir dil kullanılıyordu. Hakas Türkçesi’nde ayıyı karakterize eden özelliklerinden yola çıkılarak yapılan örtmeceler de bulunur. “Çalbax taban” geniş taban, “tin ton” terli kışkı paltı, “azığlığ” azı dişli gibi. Ayının her şeyi duyması ve yuvasını insan gibi hazırlaması sebebiyle ona duyulan saygıdan dolayı ayı, “çir xulax, çigen çastıxtığ ağa” her şeyi duyan, yosun yastığı olan dede, “tayğa adazi” orman atası gibi adlarla da anılmıştır. Gülsüm Killi, “Hakas Türkçesinde Tabu Sözler ve Örtmece”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.3, s.55-56.

¹⁷⁷D. G. Anderson, “Hakaslar”, *Türkler*, C.20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 202.

¹⁷⁸Ö. Aslışen, *Yeni ve Yakınçağ’da Hakasların Siyasi ve Kültürel Hayatı*, (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 2006, s. 35-36.

Hakaslar, çakmaklı tüfekte avlanırlardı. Bu tüfekler gövdeden doldurulurdu. Avcılar bir kez ateş edip tekrar bir ölçü barut koyarlar, palasturpayı¹⁷⁹ ve kurşunu doldururlardı. Bu yüzden her avcının barut ölçüğü ve kurşun dökme kalıpları vardı. Hakaslar 19.yy'da tüfeğin yanında ok ve yaya da kullanmaya başlamışlardı. Ördek avında ise ucu demirden ve üç dişli ok “*ah çağlık*” kullanıyorlardı. İri hayvan avında ve kuş avında uzun ve dar kemikten yapılmış ucu olan ok kullanmışlardır. Aynı zamanda hayvan ve kuş avında otuza yakın farklı kapan ve araç gereç kullanıyorlardı. Samur¹⁸⁰ avında 80m, genişliği 1,8m olan “*çip*” adı verilen bir ağ kullanılıyordu. Bir sezonda 3-5 samur yakalanırdı. 19.yy'da demir kapanlar kullanılmaya başlanınca samur avı arttı. 1832 yılında Sagay Bölgesinde 1200 samur avlanmışken, 1885 yılında 457 samur avlanmıştır.¹⁸¹

Samur avından sonra toy adı verilen şenlikler düzenlenmekteydi. Bu toyda, “*abırtı*” adı verilen tahıl içeceği samuru öldüren avcıya ikram edilirdi. Yine bu toy için “*salamat*” adı verilen arpa ununun yağda kavrulması ile yapılan yiyecekler hazırlanırdı. Avcıların akşamları ağaç dallarından hazırladıkları küçük kulübede kutladıkları bu bayramda gece boyunca ağız kopuzu çalınıp, destanlar anlatılırdı.¹⁸²

Sincap da Hakas hayvancılığında önemli bir yere sahipti. Hakaslarda, sincap avından sonra da kutlama yapılırdı. 100 sincap avlandıktan sonra kürkünü bir samura denk görürlerdi.¹⁸³

Kızıl ve Sagay boyları nehir kenarında olmalarından dolayı bu boylarda balıkçılık da gelişmişti. Hakaslar balığı sevmezdi. Bu yüzden nehirde balıkların karşılaşmamak için özel kanallar dahi açmışlardı. Günümüz Hakasçasında da balığa

¹⁷⁹ Topun temizlenmesinde kullanılan ucuna paçavra bağlanmış sapı burgulu sırık.

¹⁸⁰ Bugün samur için; eskiden örtmece söz olup artık doğrudan samurun adı haline gelmiş olan ablağa, ablağı sözcükleri kullanılır.

¹⁸¹ A.g.e., s.36-37.

¹⁸² Gülsüm Killi, “Hakas Türkçesinde Tabu Sözcükleri ve Örtmece”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.3, Eylül 2006, s.57.

¹⁸³ A.g.m., s.58.

su solucanı anlamına gelen “*sug kurtı*” denmektedir. Hakaslar 17.yy’da balık avını bilmezlerken 19.yy’da normal karşılamaya başlamışlar.¹⁸⁴

Çin yıllıkları da Hakas ülkesindeki Yenisey Irmağı’nda düz, kemiksiz burnunun altında ağzı olan bir balıktan bahsedilmektedir.

Hakaslarda bir süre avı şekli vardı ve bu avı bütün herkes katılırdı. Bu avı kadınlar ve çocuklar da at¹⁸⁵ üzerinde katılırlardı. Öldürülen avlar da eşit olarak avı katılanlar arasında paylaştırılırdı. Hakaslarda oldukça önemli olan bu av için söylenmiş atasözü *Aal-künin abı bir, aal hancıhtın hobı bir* (köy halkının avı bir, komşularının dedikodusu bir) de verilen önemi göstermektedir.¹⁸⁶

Yenisey çevresinde yapılan arkeolojik kazılarda av sahnesinin anlatıldığı bir tablo bulunmuştur. Bu tabloda iki süvari bir tepenin yamacında dörtnal gitmekte ve arkalarına dönmüş olarak ok atmakta; süvarilerin arkalarında da aslanlar havaya sıçramış olarak koşmaktadırlar. Süvarilerin önünde ise; koşan kaplan, yabani domuzlar, dağ koyunları ve dağ keçileri görülür. Atların eyer ve kuskunları daha çok Çin’deki T’ang devri eserlerini hatırlatır. Süvariler kalın bir kaftan giymişlerdir. Bu kaftanın yırtmacından pantolonları görülür.¹⁸⁷ Göktürk alfabesi ile yazılmış olan bir yazıtta bulunan kaya resminde de ilginç bir av sahnesi daha görülmektedir. Yazıtta “*bengü kaya*” yani “*ebedi taş*” tabiri de bulunur. Eser Hakas bölgesinin hayvanlar

¹⁸⁴ Y. Deliömeroğlu, “Hakaslar ve Hakasya”, *Yeni Türkiye*, S.16, Türk Dünyası Özel Sayısı II, Temmuz-Ağustos 1997, s. 1582.

¹⁸⁵ Av sırasında kullanılan at için, “uzun azax”, uzun bacak, “mıltıx”, silah için “tırlos”cırcır, “sıxırtos”, ıslık, “atılcan” atılan, “ulacan” ulanan; mermi için, “tağılax” yuvarlak, köpek için “pidengen” kirlenmiş, “it” et için, “xızarğan”, kızaran, “patlı”balta için, “sapacax”, vuracak, “pıçak” bıçak için, “kistıg” keski, kül için, “tıpsecen” tepilecek şey gibi örtmeceler kullanılmıştır. Gülsüm Killi, “Hakas Türkçesinde Tabu Sözcükler ve Örtmece”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.3, Eylül 2006, s.59.

¹⁸⁶M. R. Drompp, “Erken Dönemlerden Moğol İstilasına Yenisey Kırgızları”, *Türkler*, C.2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.408.

¹⁸⁷M. R. Drompp, “Erken Dönemlerden Moğol İstilasına Yenisey Kırgızları”, *Türkler*, C.2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.408.

¹⁸⁸Bu şekildeki av sahneleri özellikle Sasani sanatında çok yayılmış ve sevilmişti. Bu sebeple İran’daki Tak-ı Bustan’daki Sasani eserleri ile Orta Asya ve Güney Sibiryadaki av sahneleri sürekli karşılaştırılmaktadır. Sasani tesiri inkar edilemezse de, hakim olan üslup ve teknik de, Hakas üslubu ve Çin tesiridir. Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre)*, TTK, Ankara 2003, s.217.

alemini tasvir etmektedir. Tabloda görülen çift hörgüçlü develere, dağ keçilerine, koyunlara ve ayak üzerinde kalkmış ve ellerinde sopa tutan aylar önemlidir. Bundan tablonun sadece avları tasvir etmediğini; dini bir anlam da taşıdığını anlamaktayız.¹⁸⁸

4.2.Tarım

Hakas toprakları tarıma elverişlidir. Tarlalar kışlık çadırların etrafında, köyden 2-3 ve 10 km'ye kadar uzaklıkta bulunurdu. Hakaslar; buğday, yulaf, kışlık çavdar, Arnavut darısı ve darı ekerlerdi. Eski zamanlardan beri kırmızı buğday adı verilen bir tür buğday yetiştirirlerdi. Ot ambarlarının buldukları, gübrelenen yerlere kendir ve keten gibi sanayi bitkilerini ekerlerdi ve bunlardan iplik, kumaş ve bitkisel yağ üretirlerdi.

Araziler desyatına (1.09 hektar) “çir” ile ölçülürdü. Yazın geç gelmesinden dolayı toprağı Mayıs ayında sürerlerdi. Ekim sırasında tohumları sürülen toprağa elle atarlardı. Toprağın işlenme zamanını belirlerken geleneksel yöntemler de kullanmışlardır. Örneğin; tarlada bir çukur kazıldıktan sonra bir erkek çukura oturur ve pipo içerdi. Eğer pipodaki tütün bitene kadar vücudunun alt kısmı üşümemiş ise toprak işlenebilir demektir.¹⁸⁹ Ekim yapacakları gün yüzlerini yıkamanın da uğursuz olduğuna inanırlardı. Toprağı ektikten sonra “ören hurti” denilen bayramı kutlardı. Bu bayram Türk halklarında kutlanan Nevruz Bayramı'dır. Bu kutlamalarda toprağa şarap dökerek ürünün iyi olmasını dilerlerdi. Mahsulü Ağustos ayının sonunda toplarlardı. Biçilen mahsulü demetler hainde toplarlar, topladıkları mahsulü samanla kapatıp bütün kış demetlerini Eylül ayında harmana götürürlerdi. Harman meydanında sıra halinde, çatallanmış küçük kazıklar çakılır; bu kazıklara “artpah” adı verilen yatay bir sıruk konulur, mahsul demetleri sııra yerleştirilirdi.

¹⁸⁸B. Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre)*, TTK, Ankara 2003, s.217-218.

¹⁸⁹Y. Deliömeroğlu, “Hakaslar ve Hakasya”, *Yeni Türkiye*, S.16, Türk Dünyası Özel Sayısı II, Temmuz-Ağustos 1997, s. 1582.

Yanan bir tutam saman veya akağaç kabuğu ile başakların saplarını yakarlar, başaklar düşerdi sonra öğütürler ve harman ederlerdi.¹⁹⁰

Hakasların esas tarım aleti “*ketmen*”e¹⁹¹ benzeyen saplı, ağır, demir kürek şeklindeki “*abil*” dir.¹⁹² Bu alet Şorlar tarafından yapılırdı. Bu aleti kullanılarak dağların ve tepelerin güney yamaçlarındaki toprak işlenirdi. Bu gibi tarlaların sulamaya ihtiyacı yoktu. Hakasların tarımında orak, kürek, sivri kürek de önemli bir yer tutuyordu. Eski zamanlardan beri tarım yaptıklarını, yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkan tarım aletleri de kanıtlamaktadır. Birçok nehrin geçtiği Minusinsk bozkırları bazı yerlerde açılan kanalların yardımı ile sulandı. Günümüze kadar ulaşmış olan Bey Nehri Kanalı bunlardan biridir. Bu kanal sırf sulama amaçlı açılmıştır.¹⁹³

Anadolu Türklerinde olduğu gibi eski Türkler de samana birçok isim vermişlerdir. Örneğin; Sagaylar *çiçir* adını vermişken Hakasların samana sızır adını verdikleri görülür. Yine Şorlar sabana *salla* adını vermişken Hakaslar *salda* adını vermişlerdir.¹⁹⁴

Hakaslarda pulluk vasıtasıyla tarım ve komplike sulama sisteminin ilk izleri 9.yy’a aittir. Günümüze dek Hakaslar, kanallara Hırğıs Ağrıları yani “*Kırgız Kanalı*” demektedirler.¹⁹⁵

Moğolların bölgeyi istilasını sonrası tarım alanlarında azalma olmuştur. Efsaneler göre Abakan Vadisi’nde ekinciliğin yeniden doğuşu, arpa tohumlarını

¹⁹⁰Ö. Aşlışen, *Yeni ve Yakınçağ’da Hakasların Siyasi ve Kültürel Hayatı*, (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 2006, s. 42.

¹⁹¹ Orta Asya’da kullanılan bir çapa çeşidi.

¹⁹² Ö Aşlışen, a.g.e., s.39.

¹⁹³B. Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre)*, TTK, Ankara 2003, s.222.

¹⁹⁴ Hasan Eren, “Türklerde Ekinciliğin Gelişmesine Katkıları”, *Türkoloji Dergisi*, C.8, Ankara 1979, s.5

¹⁹⁵M. R. Drompp, “Erken Dönemlerden Moğol İstilasına Yenisey Kırgızları”, *Türkler*, C.2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.408.

Moğol yağmalarından koruyabilen Beltirlere bağlıdır. 1745 yılında Beltirler arpa ve buğday ekerlerdi. Beltirlerin tarlaları sulama gerektirmeyen nemli bölgelerdeydi.¹⁹⁶

Hakas kadınları ve çocukları aynı zamanda *kandık* ve *sarana* denilen yenir bitki köklerini özel bir alet olan *ozop* ile çıkarırlardı. Bir aile beş torba kadar kandık ve sarana çıkarırdı. Önceden kökler yıkanır, sonra ipliğe geçirilir ve kurumaya bırakılırdı. Kurumuş kökler el değirmeniyle öğütülürdü. Elde edilen undan bulamaç, pide vb. pişirilirdi.¹⁹⁷

Hakasya'nın Ruslar tarafından kolonileştirilmesi ile tahıl tarımının Hakasların hayatındaki önemi artmıştır. 18. ve 19.yy'larda ana ürün arpa iken 20.yy'da buğday ve patates olmuştur. Geç Sovyet döneminde (1950'lerden itibaren) devlet, Çok sayıda Rus ve İdil boylarında yaşayan Almanlar topraktan ürün almak bahanesiyle bölgeye bozkırları ve otlakları büyük tahıl üreten alanlara çevirmek için büyük kaynaklar aktardı yerleşti. Devlet daha sonra çiftlikleri özelleştirdi.¹⁹⁸

4.3.Ekonomi

Yenisey ve Abakan Irmakları ve bunların kolları ülke ekonomisinde oldukça önemli yer tutar. Ormanlar da ülkenin ekonomisinde oldukça önemlidir. Çünkü ormanlar sadece kereste açısından değil, barındırdığı hayvan türleri açısından da zengindir.

Maden bakımından da oldukça zengin olan bölgede; altın, demir, bakır ve kömür başlıca üretimi yapılan madenlerdir. Abaza ve Teya'da zengin demir cevherleri, yukarı Çulım'da altın, Çernogorsk'ta kömür madenleri çıkarılmaktadır.

¹⁹⁶Ö. Aslışen, *Yeni ve Yakınçağ'da Hakasların Siyasi ve Kültürel Hayatı*, (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 2006, s. 39.

¹⁹⁷M. R. Drompp, a.g.m.,s. 408.

¹⁹⁸D. G. Anderson, "Hakaslar", *Türkler*, C.20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.202.

Ayrıca molibden ve molibden-bakır-tungstan yatakları da bulunur. Bakır madenciliği de 17. yy'dan beri önemini korumakta olup Rusların bölgeye yerleşmesinin nedenlerinden biridir.¹⁹⁹ 1960 yılından itibaren Hakasya'nın kömür ve alüminyum işletimine dayalı büyük şehirlerle ve dünyanın en büyük santrallerinden olan devasa hidroelektrik santrali Sayan-Suşenskiy ile sanayileşmede hızlı bir gelişme gösterdiği bilinmektedir.²⁰⁰

Hakaslarda ilkel şekilde demir işleme işi 18.yy sonuna kadar sürmüştür. Demirciler; bıçak, hayvanlar için damga, kök kazmak için kullanılan ozop yaparlardı. En iyi demir ustalarına “*hıdaz uzi*” yani Çin ustası denirdi. Bu isin Sayan Altay demirciliğinin güney kökenli olduğu düşüncesini akla getirmektedir.²⁰¹ Hongoray etnik ittifakı döneminde Hakaslar demir dökümünde uzman sayılırlardı. Kilden, küçük maden fırını olan hurayı kış odası, içinde yaparlardı. Demir filizi çok ince oluncaya kadar ufalanır, bunun üzerine kömürle birlikte fırının küçük yukarı açıklığına azar azar dökülürdü. İki kürekle körüklenir ve ateşin yüksek derecesi olsun diye kontrol edilirdi. Bir dökümden bir buçuk kilo demir elde edilirdi. Demirciler de bıçak, ok başlıkları, miğfer, hayvan damgası gibi demir aletler yapardı. Ayrıca kuyak isimli zırh gömleği de değerli bir demir eşya idi.²⁰²

Hakaslarda dokumacılık da yaygındır. Doğal ham madde ve bu zanaat için geliştirilmiş terminolojinin bulunması dokumacılığın bu topraklarda ortaya çıktığı sonucunu doğurmaktadır. Hakasların dokuma makinesi yapı olarak tek iplikli ve elle hareket ettirilen iskelet ayırıcısıyla, yatay tip makinelerdi. Hakaslar, ısırğan otu kumaşı “*ozan*”, kenevirden yapılan keten bezi, “*sabır*”, keten bezi “*kiden*”, yarı yünlü kumaş “*taar*” ve çuha “*sıkpen*” dokurlardı.²⁰³

¹⁹⁹Y. Deliömeroğlu, “Hakaslar ve Hakasya”, *Yeni Türkiye*, S.16, Türk Dünyası Özel Sayısı II, Temmuz-Ağustos 1997, s.1586-1587.

²⁰⁰D. G. Anderson, a.g.m., s.202.

²⁰¹Ö. Aşlışen, *Yeni ve Yakınçağ'da Hakasların Siyasi ve Kültürel Hayatı*, (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 2006, s.48.

²⁰²M. R. Drompp, “Erken Dönemlerden Moğol İstilasına Yenisey Kırgızları”, *Türkler*, C.2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 409.

²⁰³Ö. Aşlışen, a.g.e., s. 47.

Hakaslara ait en eski paralar M.Ö. 544 tarihine aittir. Hakas ülkesinde bulunan Çin paraları da onların Çin ile olan münasebetlerini açıkça göstermektedir.²⁰⁴

Hakasların ihracatta en büyük ticaret ortakları ABD (\$ 300 milyon), Japonya (\$ 100 milyon), Türkiye (\$ 60 milyon), Almanya (\$ 12 milyon) ve Hollanda (10 milyon)dur.²⁰⁵

Ancak asıl zenginlikleri, zengin tarihlerine ait maddi ve manevi miraslarıdır. Bu özgün mirasları sayesinde de pek çok konuğun ağırlamaktadırlar.

4.4.Kültür

Doğal güzellikleri bakımından oldukça zengin olan Hakasya'nın asıl zenginliği özgün kültürleri ve zengin tarihlerine ait maddi ve manevi miraslarıdır. Hakasya'nın her bölgesinde balbal, kurgan, yazıt, kaya resimleri ve tarihin eski zamanlarından beri insanlar tarafından sayılan, tapınaklar gibi kutsal yerlere rastlamak mümkün olduğundan bölge adeta bir açık hava müzesi gibidir. Tarihsel anıtların çokluğu ve yoğunluğu sebebiyle bilim dünyasında Sibiryadaki “*Arkeolojik Mekke*” olarak da bilinmektedir. Hakasya'daki arkeolojik anıtların sayısı yaklaşık olarak 30.000'dir.²⁰⁶ Bu anıtlar içerisinde Bakır, Bronz, Demir Çağlarına ait kültür anıtları da bulunur. Her yıl 200 000'den fazla kişi Hakas Cumhuriyet Yer Su Araştırmaları Müzesi ile Askiz Bölgesi Kazanovka Köyü Doğal Park Müzesini

²⁰⁴B. Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre)*, TTK, Ankara 2003, s.210.

²⁰⁵T. Davletov, “Hakas Türkleri ve Hakaseli”, *Türk Dünyası, Kültür, Sanat, Bilim, Haber ve Araştırma Dergisi*, s.8, Yıl 4, Ocak 2003, s. 31.

²⁰⁶N. Saraç, “Gizemli Hakasya”, *Bozkurt*, S.35, Şubat-Mart 2007, s.27.

ziyaret eder. Hakasya dünya çağında topraklarının neredeyse tamamı arkeolojik arazi oluşumlarından oluşan tek bölgedir.²⁰⁷

Zengin kültüre sahip olan Hakasları anlamak için destanlarını da iyi bilmek gerekir. Destanların çoğu manzumdur. En ünlüsü Altın-arığ olan 250'den fazla kayıtlı uzun kahramanlık destanlarından bazıları; Alp Sayan, Altın Pırkan, Ay Mökö, Kan Mergen Altın Taycı Kan Tögös, Ay Mergen Altın Kus'dır. Bu destanlardan Ay Mökö'de;²⁰⁸

Sagay ağzı ile

1. İki karandaş pece tunmazı.
2. Adazı çoğul, icezi çoğul.
3. İcerge tabak çoğul.
4. Kezerge kep çoğul.
5. Sene, Sargay çip çadır.
6. Pecezi tunma ayt çadır.
7. Üş çıl üş çaksa çettire.
8. Azrab aldım seni tunmam.
9. Sene bile, Sagay bile.
10. Çağın Sargay çoğul.
11. Parçan kazıp aldım.
12. Çağın Sargay çoğul.
13. Parçan kazıp aldım.
14. Rak pararga korkçarbın.
15. Kız kizibin.

Türkiye Türkçesi ile

1. İki kardeş pece (abla) ve yunma (erkek kardeş)
2. Atası yok oldu (yoktu), anası yok oldu (yoktu)
3. İçmeye damak yok oldu (yoktu)
4. Giymeye giyim yok oldu (yoktu)
5. Senne ve Sargay yüyüp yatıyor.
6. Ablası toğanına (erkek kardeşine) söyleyip, yatıyor (söylüyor)
7. Üç yıl üç yaşa yetişinceye kadar
8. Besledim seni kardeşim
9. Senne ve Sargay ile
10. Yakında Senne yok oldu
11. Hepsini kazıp aldım
12. Yakında Sargay yok oldu
13. Hepsini kazıp aldım
14. Irak varmaya korkuyorum
15. Kız kişiyim

Hakas Destanlarından Altın Çüs'te;

“ Alp Han'ın kendisi “er yaşlısı”, atı Ak Kula da “at yaşlısı” olmuştur. Malına mülküne sahip çıkacak bir evladı yok diye hayıflandığı sırada kendisi gibi

²⁰⁷ T. Devletov, “Hakas Cumhuriyeti'nde Sanat ve Kültür”, <http://www.ozturkler.com/yazar.php?id=132>, (26.12.2009).

²⁰⁸ M. F. Köprülü, “Abakan Türkleri”, *Türk Amacı*, S.I, Temmuz 1942, s. 208.

yaşlanmış olan hanımı altı aylık hamile olduğu haberini verir. Gençliğinde de Ak Han'ın eşi Altın Arığ, eşi bir han kızını kuma almasın diye hamile olduğunu söylemiş ama doğru çıkmamıştır. Ak Han bu defa eşine inanmaz ama doğru çıkar...²⁰⁹

Ak Çibek Destanında da;

“Ak Han “er yaşlısı”, atı “at yaşlısı” olmuştur. Eşi Ay Hucın da yaşlanmıştı. Hayli mal mülk sahibi olmasına rağmen halkına karşı acımasız olan Ak Han çocuk sahibi değildir. Halkın güzel elbiseler giymesini istemeyen, onları ölmüş hayvan etiyle besleyen Ak Han, karısını da çok yediği için döver. Ay Hucın aslında bir han kızıdır. Ak Han'ı on iki gün süren güreşte, atışmada yenemediği için, Ak Han tarafından zorla eş olarak alınmıştır. Ak Han'ın çocuğunun olmaması kötülüklerini cezası gibidir. Ay Hucın hamile kalsa da çocuğunun olacağını kötü eşinden gizler. Ak Han kendisine meydan okuyan bir yiğitle dövüşüp öldüğü sırada Ay Hucın bir çocuk dünyaya getirir. Ay Molat üsümlü düşman gelip çocuğu istediğinde Ay Hucın; “yaşım geçti, kemiğim sertleşti, nasıl benden çocuk doğar?” diye cevap verir. Kendisine yapılan bütün eziyetlere rağmen doğurduğu çocuğun sırrını açıklamaz...²¹⁰

Bu destanlarda halkın hayata, dine, dünyanın yaratılışına, Tanrıların kudret ve azametine, başka milletlerle olan münasebetlerine dair çok şey vardır. Destanlar özgürlüğünü savunan Tanrı- kahraman *alup* ile çeşitli kötü güçler arasındaki mücadeleyi anlatırdı. Kahraman orta dünyadan insanların yaşadığı iç dünya arasında gidip gelirdi. Yüksek dünyada fırtına tanrısı *kukrgur-çayçu*, ışığın yaratıcısı *çalturah-çayç* ile karşılaşma beklenir. En aşağıdaki dünyada asıl tanrı diğer yedi aşağı dünya tanrısını yöneten Erlik Han'dır. Orta dünyada insanlardan başka eezi ya da toprak ve doğanın yerel sahipleri vardır. Bu sahipler arasında nehir efendisi ve rüzgar efendisi vardır.²¹¹ Bunlar gözle görülmez. Destan kahramanı genelde deniz kıyısında ve dağ eteğinde bulunur. Burada kahramanın sığır derisinden yapılmış çadırı (evi) vardır. Büyük ve kuvvetli kahramanların çadırları altın ve gümüş ile parlar. Kahramanın

²⁰⁹ Naciye Yıldız, “Türk Destanlarında Çocuksuzluk”, *Milli Folklor*, S.82, 2009, s.83.

²¹⁰ N. Yıldız, “Türk Destanlarında Çocuksuzluk”, *Milli Folklor*, S.82, 2009, s.84.

²¹¹ D. G. Anderson, “Hakaslar”, *Türkler*, C.20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.203.

sayısız serveti vardır. Dolapları türlü elbiselerle doludur. Çadırın önüne altın bir sütun dikilmiştir. Kahraman atını ve gelen misafirlerin atlarını buraya bağlar. Çadırın çevresindeki bozkırda sayısız sürü otlar. Bu sürüler at (yılık), boğa (puğa), koyun (hay) sürüleridir. Boğa ve koyunların böğürmesi ve melemeleri bir gürültüye, insanların kalabalığı karıncaya benzetilir. Kahraman sahneye daha çocukken çıkar. İki yaşına geldiğinde yay tutabiliyordur. 3,7,9 yaşlarında kahramanlar da az değildir. Dokuz yaşına gelince başkalarının yardımı olmadan at binerler. Kendi gücünü denemek ve zayıfları güçlü düşmanların zulmünden korumak için evden çıkıp gider. Kahramanlıklarına mükafat olarak kendine bir eş seçerler. Düğünlerinde başka kahramanlar da bulunur ve sayısız kımız içerler. Bu hikâyeler geceleri sabaha kadar daha çok bir müzik aleti kullanılarak boğazdan söylenirdi. Özellikle gırtlaktan şarkı söyleme tarzıyla destan anlatıcılığı Hakaslarda köklü bir gelenektir. Bazen destanın uzunluğuna göre üç gece sürerdi. Destanı anlatan daima ateş önünde bir keçe üzerinde otururdu. Çadırdaki sessizlik hüküm sürerdi. Destanlarda at kahramanın daima yoldaşdır. Kahramanın atı da, atın tüyler ve yelesi ile güneş ve ay gibi parlar. Gerek yerde, gerek kabir aleminde daima beraberdirler. Bu inanış yüzündendir ki ölünce mezarı üzerinde sevdiği atını keserlerdi. Çünkü diğer dünyada kendisine hizmet edeceğine inanırlardı. Atın eyerini de beraberinde koyarlardı. Kahramanın silahı da süngü, ok, yay gibi çeşitli olur. Destanlarda geçen denizlerin adı söylenmez Kara, ah (ak), kızıl, kök (gök), cılığ (ılık, sıcak) gibi sıfatlarla bahsedilirdi. Bu destanlarda tesadüf edilen sayılar 2,3,5,6,7,8,9,12,30,40,50,60,70,90,100,600 ve 700'dür²¹²

Son birkaç on yıl içinde Hakasların müzik kültürü de gelişmiştir. Hakas Türklerinin folklore ettiği Hakas etnik müzik toplulukları tarafından bütün kıtalarda yoğun bir biçimde tanıtılmakta, sanatseverler tarafından büyük beğeni ve hayranlıkla bu etkiler takip edilmektedir. Hakasların eski Türk dönemlerinden kalma kültür ve sanat geleneğinden gelen müzik çalma ve şarkı söyleme; ayrıca şarkıyı gırtlaktan söyleme sanatı bu kadim kültürü dünya çapında temsil etmektedir.²¹³

²¹² M. F. Köprülü, "Abakan Türkleri", *Türk Amacı*, S.I, Temmuz 1942, s.207-208.

²¹³ T. Davletov, "Hakas Cumhuriyeti'nde Sanat ve Kültür", <http://www.ozturkler.com/yazar.php?id=132>, (26.12.2009).

Sibirya Türklerinde masal, halk edebiyatı türleri içinde destanlarla birlikte en zengin türlerden biridir. Masal karşılığı olarak Tuvalar *tool*, Altaylar *çörçök*, Şorlar *nıbak*, Sahalar *ostuoruy* kelimelerini kullanırken Hakaslar *çon nımah* kelimesini kullanırlar. Bütün dünya masallarında olduğu gibi Sibirya-Türk masallarında da hayvanların önemli bir yeri vardır. Bazı masalarda olaylar tamamıyla hayvanlar arasında geçer. Bazılarında ise masal kahramanı hayvanlar, insanların yanında yer alır. Bu tip masalarda insan ve hayvan dünyası birbirinin içine girer. Hakas masalları içinde Katanov'un derleyip adsız olarak kaydettiği masalın özeti şöyledir;

*“Abla ve erkek kardeş birlikte yaşarlar. Kardeşi ablasının gitme dediği yere gider. Orada ak sarayda yaşayan çok güzel bir kız görüp onunla evlenmek ister. Hanın kız kardeşi olan bu kızla evlenmek isteyen delikanlı, kızın elinden birkaç lokma yiyince bir boz kurda dönüşür. Daha sonra kendisi bu kızla evlenmek isteyen fakat kurda dönüşen otuz delikanlının oluşturduğu kurt sürüsüne katılıp onları öldürür. Han, kız kardeşini döverek kurda dönüştürür. Kurda dönüşen kız, dağda kurt-delikanlıyla karşılaşır. İki kurt evlenirler. Dokuz yavruları olur...”*²¹⁴

Masalda olayın sonu hayvanla evlenmeyle sonuçlanır. Kurda dönüşen genç çift hayvan olarak yaşamaya devam ederler. Masalda kılık değiştiren çift tekrar insana dönüşmez, kurt olarak kalır. Masal, kurt çiftinin dokuz yavrusu olmasıyla neticelenir.

Bu masala benzer Drenkova tarafından Şorlar arasından derlenen Canıs Ool “*Yalnız Delikanlı*” masalıdır. Masalda;

“Üç kişi ava çıkar. Bunlardan birisi su iyesinin yanına gider. O su iyesinin kendisine teklif ettiği değerli hiçbir şeyi almaz. Bir ihtiyarın kendisine verdiği akıl üzerine su iyesinin kötü görünüşlü köpeğini alır. Bu köpeği alıp giden delikanlı

²¹⁴ İ. Dilek, “Sibirya Türk Masallarında Hayvanla Evlenme”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Konya, 2007, s. 214.

üçüncü gün uyandığında ateşin önünde çok güzel bir kız götürür. Köpek güzel bir kıza, evi ise her tarafı altın ve gümüşle süslü bir saraya dönüşmüştür... ”²¹⁵

Masal çocuk sahibi olma, zenginlik ve unvan almayla sonuçlanır.

Bazı Hakas destanlarında da merkezi kahraman ve atı bir mağarada veya karanlık ak kayanın içinde cansız şekilde dururken boz kurt şekline de girebilen bir kişi (Huu İney) tarafından bengisuyla diriltilir ve yeryüzüne çıkarılır. Altın Arığ Destanı’nda Altın Arığ, Kırım Sın Dağındaki ak kayanın içinde atı Ak Sabdar ile birlikte dünyaya gelmiştir. Yine Er Töştük destanında kahraman Er Töştük, atı Çal Kuyruk ile birlikte yer altı dünyalarında seyahat eder.²¹⁶ Altın Arığ Destanı üç nesil tanrılar arasındaki babasının sözünü dinlemeyen bir kız çocuğundan kaynaklanan talihsizliğe karşı mücadelenin hikayesi anlatılır. Masal, kahraman tanrılardan birinin kadın olmasından dolayı emsalsizdir.²¹⁷

Rusya Federasyonunda bulunan on Türk Cumhuriyeti’nin arasında Hakas Cumhuriyeti bir ilke imza atarak Türk Yazı ve Kültürü Günleri Bayramı’nı resmi olarak kutlamaktadırlar. Bu bayram, Hakas Cumhuriyeti Yüksek Konseyi tarafından 23 Haziran 2004 tarihinde, Hakas Yazarlar Birliği, Hakas Cumhuriyeti Hükümeti, Hakas Dil Edebiyat ve Tarih Bilimsel Araştırma Enstitüsü, Hakas Aksakallar Kurulu, Hakas Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı, Hakas Cumhuriyeti EĞitim ve Bilim Bakanlığı, N. F. Katanov Hakas Devlet Üniversitesi Sayan-Altay Türkiyat Enstitüsü ve diğer Hakas sivil toplum ve kuruluş hareketlerinin girişimleriyle ortaya çıkan kanun tasarısı “Türk Yazı ve Kültürü Günü”, 095 (435) sayılı kanun olarak kabul edilmiştir. Bu kanuna göre bu bayram her yılın Eylül ayının üçüncü Pazar günü kutlanmaktadır. Eylül ayının başlangıç seçilmesinin nedeni Hakas Türkleri için önemli olan Güz Eşitlik Günü olarak bilinen 22 Eylül tarihidir. Eylül ayının seçilmesinin diğer nedeni, eski Türk yazısının dikili taşların üzerindeki örneklerinin tarihte ilk kez Hakas

²¹⁵ İ. Dilek, “Sibirya Türk Masallarında Hayvanla Evlenme”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Konya, 2007, s. 215.

²¹⁶ Eyüp Akman, “ Türk Kültüründe ve Azerbaycan Destanlarında At”, *Kastamonu EĞitim Dergisi*, C.11, Mart 2003, s.235.

²¹⁷ D. G. Anderson. “Hakaslar”, *Türkler*, C.20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.203.

Türklerinin yaşadığı bölgede 1721 yılının Eylül ayında bulunmuş olmasıdır. Ayrıca Hakasya’da; Polonya, Alman Kültür Günleri, Slav ve Türk Yazı ve Kültürleri Günleri, Çıl Pazı (Yılbaşı), Tun Bayramı (İlk Süt Bayramı), İnarhas (Dostluk) Bayramı, Hakas Modern ve Folklor Şarkı Yarışması “*Hışhı Sannarı*”, Göz Özürlüsü Çocuklar Festivali “*Billur Potin*”, Rusyam Sana Şarkı Söyleri, Hakaseli Yıldızları festivalleri yıllık olarak düzenlenmektedir.²¹⁸

Hakasya’da bugün 269 okul, 7 anaokulu, 1 üniversite bulunuyor. Anaokullarında 770, ortaokullarda 91.000, ülkenin diğer üniversitelerinde ise 6.500 öğrenci öğrenim görüyor. Eğitim sistemi devletin mülkiyetindedir.²¹⁹ 1944 yılında kurulan Hakas Bilimsel Araştırma Enstitüsü, Hakas Dili Edebiyatı ve Tarihini İnceleme Merkezi haline gelmiştir. On üçü federal önemde olan 1518 arkeolojik anıt, 24 tarih ve kültür anıtı devlet koruması altına alınmıştır.

Hakasya’da bugün 4 tiyatro, 1 filarmoni, 217 kültür kulübü ve evi, 17 müze, 222 kütüphane, yaklaşık 6000 öğrencinin okuduğu 37 müzik resim ve sanatsal çocuk okulları bulunur. Katanov’un kütüphanesi de Türkiye’ye getirilerek Türkiyat Enstitüsü’nün temelini oluşturmuştur.²²⁰

Hakasya’da 75’i süreli yayım ve 41’i elektronik kitle iletişim aracı olmak üzere 116 medya kuruluşu bulunur. Bunlar arasında “*Hakasya*” (Rusça) ve “*Hakas Çiri*” (Hakas Yeri) (Hakasça yayınlanan) Gazeteleri, Cumhuriyet çapında yayınlanan gazetelerdir. Abakan gazetesi de ülke başkentinde yayınlanmaktadır. Hakaseli Radyosu, Sibiryա Radyo İstasyonu, Abakan Radyosu, Yenisey Radyosu, Radyo Şansan gibi radyoları da bulunur. Televizyon yayıncılığı da Hakas Cumhuriyeti Devlet Tele-Radyo Yayıncılığı Şirketi, Abakan Tele-Radyo Şirketi ve Tv-7’den yapılmaktadır.²²¹

²¹⁸ T. Davletov, “Hakasya’da Türk Yazı ve Kültürü Bayramı”, Türk Dünyası Kültür ve Sanat Dergisi S.13, Aralık 2004, s.4-5.

²¹⁹ N. Saraç, “Gizemli Hakasya”, *Bozkurt*, S.35, Şubat-Mart 2007, s. 27.

²²⁰ N. Devlet, “Federe ve Muhtar Türk Cumhuriyetleri”, *Genel Türk Tarihi*, C.10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.395.

²²¹ T. Davletov, “Hakas Cumhuriyeti’nde Sanat ve Kültür”, <http://www.ozturkler.com/yazar.php?id=132>, (26.12.2009).

4.5.Dil

Hakas Türkçesi Güney Sibirya Türk lehçelerinden biridir. Bugünkü yazı dilinde Kaçın ve Sagay ağızları esas alınmıştır. Kızıl, Koybal, Beltir ve Şor ağızlarının da Hakasların dilinin oluşmasında etkisi oldukça fazladır.²²²

Bugün Hakasya'nın en kuzey ucunda Şira rayonunda Hakasça konuşur sayısı az olan Kızıllar yaşamaktadır. Daha güneye doğru Ust-Abakan, Altay, Şira rayonlarında Hakas Türkçesinin ikinci en yaygın ağzı olan Kaçın ağzı yayılmıştır. Daha da güneyde Hakasya'nın merkezi denilebilecek bölgede Hakas Türkçesi'nin en yaygın ağzı olan Sagay ağzı, Askiz, kısmen Ust-Abakan ve Taştıp rayonlarında konuşulur. Sagay ağzının konuşulduğu köylerin çoğu eskiden Beltir ağzının yaygın olduğu köylerdir. Ancak bugün tamamen Sagaylaşmışlardır. Sagay ağzını konuşan nüfusun komşuluğunda ise Şorların ağzı yayılmıştır.²²³

Bugün kentlerde yaşayan Hakasların büyük bölümü kendi dillerini unutmüşlardır. Bunda Rusların asimile politikasının etkisi kaçınılmazdır. 1987 yılında Hakasların %76'sı Hakasçayı ana dilleri olarak kabul ederken, 1989 yılında %90'ı Rusçayı da iyi derecede bilmektedir.

Hakaslar Çarlık döneminde zorla kabul ettirilen Kiril alfabesini Sovyet Devriminden sonra bırakıp Latin alfabesine geçtiler; ancak 1939 yılından sonra yeniden Kiril alfabesini kullanmak zorunda kaldılar. Moğolca ve Çince öğelerin de rastlandığı Hakasça'nın sözcük dağarcığı daha çok ortak Türkçenin kelimelerinden oluşuyor. Zengin bir halk edebiyatı geleneğine sahip olan Güney Sibirya'da yaşayan bu Türk halkının kullandığı dil “*Doğu Türkçesi*” grubuna girer.²²⁴

²²² F. Özkan, “Sibirya Türkleri”, *Yeni Türkiye*, S.16, Türk Dünyası Özel Sayısı II, Temmuz-Ağustos 1997, s.1555.

²²³ G. Killi Yılmaz, “Hakas Ağız Araştırmaları Tarihi Üzerine”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.4, S.3, Eylül 2007, s.107.

²²⁴ N. Saraç, “Gizemli Hakasya”, *Bozkurt*, S.35, Şubat-Mart 2007., s. 26.

Hakas dili Türk dili ailesinin Uygur grubundandır. Bu gruptaki diğer diller Çulımskiy, Şorskiy, Sarug-Yugar ve diğer Kuzey Altay dilleridir.²²⁵

1960 yıllarında itibaren devlet tarafından kasıtlı olarak sözde enternasyonalleşme fikrine uygun olarak diğer gayri Rus dilleri gibi Hakasça'nın da işlevselliği, kullanım alanının daraltılmasıyla azaldı. Okullarda o tarihlerden itibaren Hakasça eğitimin yapıldığı ulusal okullarda birinci sınıftan itibaren Rusça verilen eğitime kaydırıldı ve dolayısıyla Hakasça destek ve güç kaynağı olan gençlik kuşağından yoksun edildi. Hakasça'nın durumu günümüzde zayıf olsa da Hakasça'nın korunması ve geliştirilmesi yönünde gelişmeler yaşanmaktadır.²²⁶

Sovyet döneminden önce Hakasya'da öğrenimli kişi sayısının az olmasından dolayı Hakas folklor eserlerini dışarıdan gelen bilim adamları derlemiştir. Bunların çoğu Rus bilim adamlarıdır. Bütün yönleriyle Hakasların tarihi, hayatı, dili ve kültürü Sovyetler Birliği döneminde öğrenilmeye başlanmıştır.²²⁷ Sibiry'a da yapılan ilk bilimsel araştırma gezilerini 18.yy'da Rusya Bilimler Akademisi düzenlemiştir. Bu geziler sırasında Sibiry'a'nın yerli halklarına ait bir kısım sözlük ve etnografik malzeme de elde edilmiştir. Sovyet döneminde yapılan Hakas ağız araştırmalarını üç dönemde incelemek mümkündür.²²⁸

Birinci dönem; 1920'lerden 1940'lı yılların başına kadar olan dönemdir. Hakas edebi dilinin oluşmaya başladığı dönemdir. Bu dönemde çocuk ve yetişkinlerin ana dillerinde kesintisiz olarak eğitim görebilmeleri, milli ve bölgesel gazetelerin Hakas Türkçesiyle basımı ve edebiyatın yayılması Hakas Türkçesi'nin aktif olarak her alanda kullanılmaya başlanması yanında Hakas ağızlarının yoğun olarak birleştirilmesi sürecini getirmiştir.

²²⁵ D. G. Anderson, a.g.m., s.201

²²⁶ T. Davletov, "Milliyetçilik Bağlamında Hakas Türkleri'nin Sosyo-Politik, Ekonomik, Dilsel Durumu, *21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği; Muzaffer Özdağ'a Armagan*, Ankara 2003, s.201.

²²⁷ Talat Tekin, "Türk Dilleri Ailesi", *Genel Dilbilim Dergisi*, C.2, S.7-8, Ankara 1980, s.78.

²²⁸ G. Killi Yılmaz, "Hakas Ağız Araştırmaları Tarihi Üzerine", a.g.e., s.114-118

İkinci dönem; 1940'lı yıllardan 1950'li yılların başına kadar, edebi dilin başlı başına gelişerek giderek halk dilinden ayrılması ile birinci dönemden ayrılır. Bu dönemde çeviri edebiyatında olduğu gibi, yazarlar kendi yazılarında da kendi ağızlarının dilini kullanmaya başladılar.

Üçüncü dönem; 1950'li yılların başından 1990'lı yılların başına; 1944 yılında Dil, Edebiyat ve Tarih Bilimsel Araştırma Enstitüsü'nün kurulmasıyla diyalektoloji araştırmaları bu kurum çatısı altında yürütülmeye başlanmıştır. Hakas ağızları enstitüsü tarafından Hakasya'nın çeşitli köylerine bilimsel geziler düzenlenmiş, bu geziler köy köy kaydedilip Hakas ağızlarının sınırları genel olarak çizilmeye çalışılmıştır, geçiş ağızları tespit edilmiştir.

Sovyet dönemi çalışmalarının çoğu Sibirya'nın keşfi için çıkılan bilimsel gezilere katılanların dolaylı olarak bir kısım söz varlığının derlenmesi şeklindedir. Sovyet sonrası dönemde yapılan çalışmalar ise; daha çok ağızların genel tasvirinden çok belirli bir özelliğin ele alınarak incelenmesi şeklindedir.

Hakasça'nın yazı dili Sovyet devriminden sonra oluşmuştur. Kısa aralıklarla yapılan alfabe değişiklikleri Hakasça'nın yazı dili olarak gelişmesini biraz geciktirmişse de bugün Hakas dilinde oldukça zengin bir edebiyat meydana gelmiştir. Hakas Türkçesi yazı dilinde uzun varyantları ile birlikte toplam 17 ünlü ses bulunmaktadır. 1970 sayımına göre 67.000 kişi tarafından konuşulan Hakasça'da birçok ağız vardır: Sagay, Kaçın, Koybal, Beltir, Kızıl ve Şor.²²⁹ Yazı dili Kaçın ve Sagay ağızları üzerine kurulmuştur.²³⁰

Günümüzde de hem Hakasya'da hem de Hakasya dışında çeşitli fakülte ve enstitülerde Hakas ağızları ile ilgili çalışmaları sürekli artan bir ilgi ile devam etmektedir. Hakasların yaşadığı Minusin Vadisi'nin özel konumu ve bölgeyi Türkistan'dan ayıran aşılması zor Sayan Dağları, Hakasça'nın kelime hazinesinin ilk

²²⁹ Radloff da Hakasya Türkleri'nin şivesini beş ağza ayırmıştır. 1. Cenubi Abakan Ağzı, 2. Orta Abakan ağzı, 3. Şimali Abakan Ağzı, 4. Kızıl Ağzı, 5. Çulım ağzı.

²³⁰ T. Tekin, "Türk Dilleri Ailesi", *Genel Dilbilim Dergisi*, C.2, S.7-8, Ankara 1980, s.78.

Türkçede olduğu gibi korunmasına yol açmıştır. Hakasların /95'ten fazlası 20.yy başlarında kendi dillerini kullanıyordu. Ekim 1917 Devrimi sırasında komünist rejimin Ruslaştırma süreci neticesinde 1989 yılında Hakasların ancak /76'sı Hakaşça konuşuyor.²³¹

4.6.Din

Türk kavimlerinin eski dini inançlarının ve geleneklerinin menşeyini araştırırken İskit ve Hun devirlerinin derinliklerine kadar inmek ve Orta Asya ile Doğu Avrupa'yı bir bütün olarak ele almak gerekir. Çin kaynaklarının verdiği bilgilere göre; eski Orta Asya Şamanizm'inin esasları Gök-Tanrı, güneş, ay, yer, su, ata, ateş kültleriydi. Bununla birlikte Orta Asya'da devlet kuran kavimlerin kültür merkezi olan hakan sarayları, beylerin karargâhları ve çevrede yaşayan boylar yabancı kültürlerin etkisinde kalıyordu. Doğudan Çin mitolojisi ve felsefesi, güneyden Hint-Tibet Budizm'i²³², batıdan Zerdüştizim, 7. ve 8.yy larda Maniheizm²³³ Orta Asya'nın milli kültlerine etki etmiştir.²³⁴

Eski Türk inancı Şamanizm'in tam olarak ne zaman ortaya çıktığı; zaman içinde ne gibi değişikliklere uğradığı bilinmemekle birlikte Çin kaynaklarının verdiği bilgilere göre önce Orta Asya Türkleri arasında ortaya çıkmış daha sonra da diğer Türk boyları arasında yayılmıştır.²³⁵

Bugün Hakas Türklerinin yaşadığı Güney Sibirya bölgesi inanç bakımından oldukça zengin bir geçmişe sahiptir. Bu inanç çeşitliliği de zaman zaman yaşayan

²³¹ N. Saraç, "Gizemli Hakasya", *Bozkurt*, S.35, Şubat-Mart 2007, s.26.

²³² Lamaizm.

²³³ İranlı Mani (216-276) tarafından Zerdüştlüğün bir reformu olarak yaşama geçirilen; İsa, Buddha ve Zerdüşst düşüncesinin birlikte eritilmesiyle oluşan, kendinden önceki bütün inançların ve dinlerin akla uygun yanlarını alarak yaratılan din.

²³⁴ A. İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK, 2006,s.1-3

²³⁵ Aybars Pamir, "Türkler'in Geleneksel Dini Şamanizm'in Orta Asya Eski Türk Kamu Hukuku", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.52, S.4, 2003, s. 157.

boylar arasında mücadelelerin yaşanmasına neden olmuştur. Bu mücadeleler başlangıçta Şamanizm'in lehine gelişirken 17.yy'dan itibaren Rusların Ortodoksluğu yayma girişimleriyle birlikte Şamanizm aleyhine gelişme göstermiştir. Yapılan arkeolojik çalışmalar da bölgedeki inanç çeşitliliğini göstermektedir.

Şamanizm Orta Asya'ya özgü bir dinsel olgudur. Terim olarak Rusça aracılığıyla Tunguzca "şaman" sözcüğünden gelmektedir.²³⁶ Hakaslar ise kendi dinlerini "Akçağan" olarak ifade etmektedirler. Diğer Türk halklarında "gök" olarak ifade edilen renk Hakaslarda "ak" sözüyle ifade edilir. Akçağan terimi de Aktarı anlamına gelmektedir. Dolayısıyla Hakasların "Akçağan" dini olarak ifade ettiği din Türk halklarının "Gök Tanrı" dini tabiriyle aynıdır.²³⁷

Hakas inanışlarına göre kâinat üç tabakadan oluşur. Yukarıda "Çağan Çiri" (Tanrı yeri) denilen dokuz katlı gök vardır. Göğün en üstünde "Akçağan" oturur ve bütün Çağan Çiri'nin tek hakimidir. Dünyayı aydınlatan, aydınlık yaratıcısıdır. Toprağı, insanı, bitkiyi, hayvanı yaratmıştır. Diğer katlarda ise Akçağan'ın iyiliği temsil eden yardımcıları bulunmaktadır. Hepsinin görevleri ayrıdır. Ahlak ve dürüst hareketlerden sorumlu olan Pulay Han idi. Eğer biri dinin kurallarına uymazsa hastalanır ve hatta bunun bedelini hayatıyla ödeyebilirdi. Bu yardımcılardan biri de çocukları koruyan Umay idi. Göktürklerde de Bilge Kağan annesinin çocuklarına karşı gösterdiği sevgi ve şefkatinden bahsederken "Umay gibi anam" ifadesini kullanmıştır.²³⁸ Ayzık (Ayısıt) da namuslu kadınların ve temiz erkeklerin yardımcısı olarak görülür. Ayısıtlar dağınık halde bulunan hayat unsurlarını toplayıp birleştirir ve "kut" yaparlar. Bu "kut"u ana karnındaki çocuğa üflerler. Çaltırah Çayıçı ise şimşek çaktırmakla kötülüklerin yeryüzünden temizler. Şaman ise altıncı katta oturmakta ve yeryüzündeki Şamanlara yardımcı olmaktadır. Dağlarla ilgilenen dağ iyisi Hubay Han, nehir iyisi Sugday Han, rüzgâr iyisi Çildey Han, soğuk iyisi

²³⁶Yakutça ojun, Moğolca büge ve udagan, Türkçe-Tatarca kam, Altayca kam, gam.

²³⁷Y. Deliömeroğlu, "Hakaslar ve Hakasya", *Yeni Türkiye*, S.16, Türk Dünyası Özel Sayısı II, Temmuz-Ağustos 1997, s.1579.

²³⁸A. İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK,2006, s.27.

Humduzak, ateş iyesi Od inesi de Akçağan'ın yardımcılardanıdır.²³⁹ Dağ ruhlarına ve Tanrıya kurban merasimi düzenlerler. Bu merasimlere bütün boy katılır. Aynı zamanda kendi evlerinde yaptıkları hususi ibadetler de vardır.²⁴⁰

“Ayna yeri” denilen yer altı dünyasını ise yedi tanrı yönetiyordu. Bunların başı Erlik Han idi. Hakaslara göre Erlik kuvvetli, güçlü demektir.²⁴¹ Erlik insanlara her türlü kötülüğü yapar. İnsanlara ve hayvanlara her türlü hastalığı göndererek kurbanlar ister. İstedığı kurban verilmediği takdirde ölüm ve felaket ruhlarını gönderir. Öldürdüğü insanların canlarını yakalayarak yeraltındaki karanlık dünyasına götürüp kendisine hizmet ettirir. Erlik'in bir rivayete göre yedi başka bir rivayete göre ise dokuz oğlu ve dokuz kızı vardır. Erlik dünyasına mensup bütün kötü ruhlara ise “yekler” denir.²⁴²

Erlik'in adını dahi söylemekten sakınırlar. Kurbanlar sunarak onun gönlünü hoş tutmak ve onu yumuşatmak için uğraşırlar. Şaman dualarında yapılan tasvire göre Erlik iri vücutlu bir ihtiyardır. Gözleri ve kaşları kömür gibi karadır. Dizlerine kadar uzanan sakalı ise çataldır. Domuzun azı dişine benzeyen bıyığı kıvrılarak kulaklarına asılmıştır. Çenesi tokmağa, boynuzları ağaç köklerine benzeri saçları ise kıvrıktır.²⁴³

Hakaslar yeraltındaki dünyanın da bu dünya gibi olduğuna kendi ayı, güneşi olduğuna; fakat bu dünya kadar parlak olmadığına inanırlar.

Hakas inanışlarında ölüm, ruhun vücudu terk ederek başka bir dünyaya gitmesidir. Cenaze törenlerinde ölüyü yıkadıktan sonra elbiselerini giydirebilirler, yüzünü de bir örtüyle örterler. Erkek cenazeyi erkekler, kadın cenazeyi ise kadınlar

²³⁹ Y. Deliömeroğlu, “Hakaslar ve Hakasya”, *Yeni Türkiye*, S.16, Türk Dünyası Özel Sayısı II, Temmuz-Ağustos 1997, s.1580.

²⁴⁰ M. F. Köprülü, “Abakan Türkleri”, *Türk Amacı*, S.I, Temmuz 1942, s.205.

²⁴¹ Bazı Türkologlar bu kelimeyi “erklig” kelimesinin bozulmuş şekli sayarlar. Onlara göre eski Uygur Buda metinlerinde yer altındaki karanlık dünyanın hakimi ve ölüm ruhu olan Yama'ya Erklig Yama denilmektedir. Bu kelime Şamanizm'de “Erlik” şeklini almıştır. Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK,2006,s.39.

²⁴² A. İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK,2006, s.39-40.

²⁴³ A. İnan, “Altay Şamanlığına Ait Maddeler”, *Makaleler ve İncelemeler 1*, TTK, Ankara 1998,s.406.

yıkar. Ölen kişinin üzerine giydirilen kıyafet mutlaka kesilirdi aksi halde ölünün ölümler ülkesine kabul edilmeyeceğine inanırlardı. Tabutun içine bir yatak ve yastık koyarlar. Mezarın tabanının da akağaç kabuğu ile kaplarlar. Ölümünden sonraki hayatın bu hayatın devamı olduğuna inandıklarından bir kap içine yiyecek, tütün, tütün çubuğu, para, atının eğerini, kemendini ve diğer eşyalarını koyarlar.²⁴⁴ Mezara dokuz kat elbise konması gerekiyordu. Bugün ise sadece üç kat elbise konulur.

Ölümler tarla ve ot biçilen yerlerden uzak, yüksek yerlere yakında varsa dağlara gömülürdü. Çocuklar için ise ayrı bir mezarlık bulunurdu. Mezar, cenazenin gömüleceği gün sabah kazılırdı. Ruhun rahatça çıkabilmesi için mezarı fazla derin kazmazlardı. Ölümlü gömdükten sonra mezarın üzerini taşlarla ya da ağaç kütükleriyle kapatırlardı. Cenaze evden güneşin batıya döndüğü öğle vakti çıkarılır; yazın at arabasıyla kışın ise atların çektiği kızakla taşınırdı.²⁴⁵

Hakaslarda ölünün arkasından çok büyük acı çekmek, yüksek sesle ağlamak, aşırı gözyaşı dökmek hoş karşılanmaz. Sadece avuç içlerini birbirlerine vurarak acılarını ifade ederler. Cenaze töreni arkasından yapılan törende büyükbaş hayvan kesilir, anma törenlerinde ise koyun kesilirdi. Ölen kişi erkek ise öküz ya da boğa, kadın ise dişi dana kesilirdi. Kesilen kurban hayvanı eklem yerlerinden parçalanır, kemikleri kırılmazdı. Eti kızartılmaz suda haşlanırdı. Ölünün arkasından yapılan ilk anma töreni cenazenin üçüncü günü yapılırdı. Bu törene sadece yaşlılar katılırdı. Daha sonra yedinci gün ikinci anma töreni yapılır ve herkes mezarlığa giderdi. Üçüncü anma töreni cenazenin yirminci günü yapılırdı. Kırkıncı gün ise büyük bir anma töreni yapılırdı. Cenazenin kırkıncı günü ölünün artık ölümü kabullendiği ve öldüğüne inandığı düşünülürdü. Yarım yılda yapılan anma töreninden sonra bir yıl sonra en son anma töreni yapılır ve evden kara ruhun çıkarılması için bir şaman

²⁴⁴ N. F. Katanov, *Türk Kabileleri Arasında*, çev. Attila Bağcı, Kömen Yayınları, Konya 2004 s.125-126.

²⁴⁵ G. Killi Yılmaz, "Hakaslarda Ölüm ile İlgili Gelenekler", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.4, S.4, s.74-76.

çağırılırdı. Üç yıldan sonra ölen kişinin ruhunun başka bir bedende hayat bulduğuna inandıkları için üç yıldan sonra anma töreni yapılmaz.²⁴⁶

Orta kısımda ise insanlar yaşar. Burası iyilik ve kötülüğün karşılaştığı yerdir. Burada insanların en yakın yardımcısı Şamanlardır. Onları kötülüklerden ve hastalıklardan korurlar. Orta dünyanın batısında güneşin battığı yerde Şamanların piri “Adam Atam” Adam Han’ın sarayı bulunmaktadır. Her şaman görevine yeni başladığında ondan izin almak zorundadır. Adam Han’a giden yolda önce Kormes Han gelenlerin şamanlık yeteneğini kontrol edip Adam Han’a gitmelerine izin verir. Şaman adayı “Çağan Çiri” de altıncı katta bulunan yardımcı tarafından seçilmekte ve şamanlık yeteneği olan töz verilmektedir. Kormes Han şaman adaylarında bu tözün bulunup bulunmadığını kontrol eder. Kormes Han’dan izin aldıktan sonra da şaman olmak için çok çalışmalıdır. Hatta tecrübeli bir şamandan eğitim almalıdır. Bu eğitim üç ay sürer.²⁴⁷

Şamanlar “Ak-şaman” ve “Kara-Şaman” olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Şaman olacak kişi tecrübeli bir şamandan eğitim alıp, gerekli her şeyi öğrendikten sonra ruhlar gelir şamanın bedeninden canını çıkararak Ak-şaman olacaksa Doğu yönüne, kara-şaman olacaksa Batı yönüne götürür. Daha sonra Şamanın canı tanrılar makamına kabul edilir. Tanrılar makamında bu yeni cana şamanlığın sırları öğretilir. Sırlarını öğrenen can yenilenmiş olur; döner bedenine girer ve bedenini yeniler.²⁴⁸

Şamanlar toplumda hekimlik ve dini törenlerde idare görevini görürler. Halk ve onların çevresindeki ruhlar arasında aracılık yaparlar. Ancak bütün dinsel etkinlik şamanın elinde değildir. Her aile reisi evdeki dinsel yaşamın başıdır. Yine de şaman en önemli kişi olma özelliğini korur. Çünkü *esrimenin*²⁴⁹ başıdır.²⁵⁰ Şamanlar

²⁴⁶G. Killi Yılmaz, “Hakaslarda Ölüm ile İlgili Gelenekler”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.4, S.4, s.82-84.

²⁴⁷Ö. Aşlışen, *Yeni ve Yakınçağ’da Hakasların Siyasi ve Kültürel Hayatı*, (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 2006, s.51.

²⁴⁸Esat Korkmaz, *Eski Türk İnançları ve Şamanizm Terimleri Sözlüğü*, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 137.

²⁴⁹Sözlük anlamı olarak, kendini tanrısal olana yoğunlaştırarak derin bir coşkuya kapılmadır.

²⁵⁰M. Eliade, *Şamanizm*, çev. İsmet Birkan, İmge Kitabevi, 1999, s. 22.

dualarını Yambik²⁵¹ şiirler okuyarak yaparlar ve her şiir sonrası 4-16 defaya kadar tefe vururlar. Teflerin üzerinde üç çizgi ile yeryüzünü, yıldızlar ötesi yüksek dünyayı ve yer altı dünyasını ifade eden evren tasvirleri vardır.²⁵²

Hakaslar; çiçek, kızamık ve sıtma hastalıklarını misafir olarak adlandırır. Bu hastalıkları Şaman tedavi eder. Yıldırım çarpmasına maruz kalan birini tedavi etmek için ise; düz bir boru alırlar. Eğer ondan kıvılcım çıkarsa hasta insanı tedavi ederler. Birini kuduz köpek ısırığında ise bu kişi 40 çadırın etrafında güneşin hareket yönünde dolaşır ve 40 tane kavağın etrafında da üç kez dolaştıktan sonra 40 gün dilenerek topladığı sadakalarla beslenmek zorundadır.²⁵³

Hakaslar 1876 yılında Rus Ortodoksluğu'na geçmişler ve yüzden Hıristiyan sayılırlar. Çoğu Hakas, çocuklarını vaftiz eder.

Hakas Türklerinin büyük bir çoğunluğu kendilerine Ruslar tarafından uygulanan bütün asimilasyon ve Hıristiyanlaştırma politikalarına rağmen geleneksel inançları olan Şamanlığı halen yaşatmaya çalışmaktadırlar. 1980'li yıllardan itibaren bu yönde başlayan çalışmalar sonucunda Hakasya'da Hakas Türkleri tarafından kutsal sayılan 300'den fazla kutsal yer tespit edildi. Böylece Sovyetler döneminde halkın manevi yaşamından silinmek istenen bu köklü gelenek yeniden yaşama döndürüldü ve bir anlamda kuşaklar arası kopmuş bir zincir halkası yerine konularak zamanlar arasındaki köprü de yeniden bir bütünlük kazandı.²⁵⁴

²⁵¹ Karışık hece ölçüsüyle yazılan şiir. Hecenin biri vurgulu diğeri vurgusuzdur.

²⁵² N.F.Katanov, *Türk Kabileleri Arasında*, çev. Attila Bağcı Kömen Yayınları, Konya 2004, s.128.

²⁵³ A.g.e., s.124.

²⁵⁴ N. Saraç, "Gizemli Hakasya", *Bozkurt*, S.35, Şubat-Mart 2007, s. 27.

SONUÇ

Günümüzde Rusya Federasyonu'na bağlı olan ve 1991 yılında cumhuriyet statüsü kazanmış olan Hakasya Cumhuriyeti; kuzeybatıda ve batıda Kemerova Bölgesi, kuzeydoğu ve doğuda Krasnoyarsk Eyaleti, güney batıda Altay Cumhuriyeti ve güneydoğuda Tuva Cumhuriyeti ile komşudur.

Kendi anayasa ve devlet armasına sahip olan Hakasya Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu ile yapmış olduğu anlaşma gereğince kendi yetki alanına verilmiş konularda federal mevzuatı ihlal etmemek koşuluyla bağımsız olarak hareket edebilmektedir.

Yapılan arkeolojik araştırmalar bugün Hakasya Cumhuriyeti'nin bulunduğu bölgede M.Ö. 35 bin yılından önce insanların yaşadığını göstermektedir. Arkeolojik buluntular bölgede eski zamanlardan beri çeşitli inançların var olduğunu da göstermiştir. Bölgede M.Ö. 3 bin yılının başında Afanasyev kültürünün ortaya çıktığı ve ölümden sonra yaşamın devam ettiğine dair inancın varlığını buluntulardaki mezarlarda ölünün yanına konmuş olan etler kanıtlamaktadır. Bölgede M.Ö. 3. bin yılın sonunda Okunev kültürü, M.Ö. 2 bin yılının başları Andronov, MÖ. 13-8.yy'lar Karasuk kültürü insanların da ölümden sonra yaşamın varlığına ilişkin inançlarının olduğu yapılan arkeolojik çalışmalarda elde edilen buluntularla görülmüştür. M.Ö.7-3.yy'lar Tagar kültürleri olarak adlandırılmaktadır.

Ruslar bölgeyi ele geçirdiği zaman Hakaslar geleneksel inançlarını yaşatmaktaydılar. Ancak Ruslar diğer dinlere olduğu gibi Şamanizm'i de baskı altına almış ve yok etmek için çalışmıştır. Uygulanan baskılarla bölge halkı Hıristiyanlığı kabul etmek zorunda kaldı. Görünürde Hıristiyanlığı kabul etmiş olsalar da Hakaslar kendi geleneksel inançlarına bağlı kaldılar. Bugün dahi eski Türk inancı olan geleneksel inançlarını yaşatmaktadırlar.

Rusların yürütmüş olduğu baskı politikası neticesinde Hakaslar bugün kendi cumhuriyetleri içinde azınlık durumuna düşmüşlerdir. Yerli halkı türlü bahaneler uydurarak göçe zorlayan Ruslar bölgeye de yabancı nüfusu iskan ettirdiler. Neticede Hakaslar kendi toprakları içindeki % 11'lik bir oranda kaldılar. Rus nüfusun bölgedeki oranı ise yürütülen bu politikalar neticesinde zamanla %80'lere ulaşmıştır.

Bu çalışmada; ata yurdumuz olan topraklarda yaşayan, Türk kültür mirasına bu denli sahip çıkan Hakasların siyasi ve kültürel tarihleri ile kendi kültür değerlerimizin de ortaya konulmasına çalışılmıştır.

Hakas Türkleri'nin ülkemizde daha fazla tanınması, siyasi ve kültürel tarihlerinin daha ayrıntılı olarak öğrenilmesi Hakasya'da bulunan eserlerin incelenmesi, eserlerin dilimize çevrilmesi ile mümkündür. Bunun için de Hakaslarla olan politik ve kültürel temaslar kurulmalıdır. Yalnızca Hakasların değil, bugün Güney Sibirya'da yaşayan Türklerin kültür mirası dilimize kazandırıldığında Türk tarihinin önemli bir dönemi aydınlığa kavuşmuş olacaktır.

Türk aydınları Hakas Türkleri ve onlar gibi ata yurdumuz olan topraklarda yaşayan Türk topluluklarına gereken önem vererek kültürümüze sahip çıkmalıdır. Bugüne kadar görmüş oldukları tüm baskılara rağmen hala kültürlerini korumaya çalışan Hakaslar'ı araştırmak, uzun tarihlerini ve zengin kültürlerini açığa çıkarmak onlara tarihi bir borcumuzdur.

KAYNAKÇA

Abdumanapov, Rüstem, “ Kırgızların Kökeni Meselesi”, çev. Ahsen Batur, <http://www.turkdirlik.com/Bilgimece/Turkoloji/Tarih/ABatur0005.htm>, 15.03.2010.

Akman, Eyüp, “ Türk Kültüründe ve Azerbaycan Destanlarında At”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, C.11, Mart 2003.

Aras, Hayat, “Tuva (Tıva) Türkleri ve Türkçesi”, *Türkler*, C.20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.189-194.

Arıkoğlu, Ekrem, “Tuva’nın XX. Asır Siyasi Tarihi”, *Türkler*, C.20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.173-179.

Aslışen, Özür, *Yeni ve Yakınçağ’da Hakasların Siyasi ve Kültürel Hayatı*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Anderson, David G.,”Hakaslar”, *Türkler*, C.20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.200-204.

Barthold, V.V., *Kırgızlar*, çev. Ufuk Deniz Aşçı, Könem Yayınları, Konya 2002.

Bayat, Fuzuli, “Türk Mitolojisinde Dağ Kültü”, *Folklor/Edebiyat*, C.12, S.46, 2006/2, s.43-56.

Butanayev, Viktor-I. Butanayeva, *Yenisey Kırgızları*, Ötüken, 2007.

Caferoğlu, Ahmet, *Türk Kavimleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1983.

Davletov, Timur, “Asya'nın Ortasında Bir Dağ Çiçeği; Abakan”, *Türk Dünyası Kültür ve Sanat Dergisi*, S.19, Nisan 2006, 20-23.

Davletov, Timur, “Dinlerin Karşılıklı İlişkileri Işığında Sibirya Türkleri'nden Hakaslar'ın İnanç Yaşamının Dünü ve Bugünü”, *Uluslararası Türk Dünyası İnanç Merkezleri Kongresi Bildirileri*, Tüksev Yayınları, Ankara 2004, s.441-457.

Davletov, Timur, “Hakas Cumhuriyeti'nde Sanat ve Kültür”, <http://www.ozturkler.com/tr/indexy.php?id=1205> , Mayıs 2007.

Davletov, Timur, “Hakasya'da Türk Yazı ve Kültürü Bayramı” *Türk Dünyası Kültür ve Sanat Dergisi*, S.13, Aralık 2004, s.4-5.

Davletov, Timur, “Hakas Türkleri ve Hakaseli”, *Türk Dünyası, Kültür, Sanat, Bilim, Haber ve Araştırma Dergisi*, S.8, Yıl:4, Ocak 2003, s. 30-35.

Davletov, Timur “Milliyetçilik Bağlamında Hakas Türkleri'nin Sosyo-Politik, Ekonomik, Dinsel Durumu, *21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği; Muzaffer Özdağ'a Armagan*, Ankara 2003, s.193-217.

Deliömeroğlu, Yakup, “Hakaslar ve Hakasya”, *Yeni Türkiye*, S.16, Türk Dünyası Özel Sayısı II, Temmuz-Ağustos 1997, s. 1570-1587.

Devlet, Nadir, “Federe ve Muhtar Türk Cumhuriyetleri”, *Genel Türk Tarihi*, C.10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.357-397.

Devlet, Nadir, “Sibirya'daki Halkların Demografik ve Ekonomik Potansiyelleri”, *Sibirya Araştırmaları*, Simurg, İstanbul 1997, s.25-46.

Dilek, İbrahim, “Altay Türkleri Edebiyatı Tarihi”, *Türkler*, C.20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.149-159.

Dilek, İbrahim, “Sibirya Türk Masallarında Hayvanla Evlenme”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Konya 2007, s.207-218.

Dolgar-Ool, Çeçek, *Altay-Sayan Kaya Resimlerine Göre Tuva Geleneksel Kültürünün Kaynakları*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bişkek 2004.

Drompp, Michael R., “Erken Dönemlerden Moğol İstilasına Yenisey Kırgızları”, *Türkler*, C.2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.397-411.

Eberhard, *Çin Tarihi*, TTK, Ankara, 2007.

Eliade, Mircea, *Şamanizm*, çev. İsmet Birkan, İmge Kitabevi, 1999.

Eren, Hasan “Türklerde Ekinciliğin Gelişmesine Katkıları”, *Türkoloji Dergisi*, C.8, Ankara 1979, s.1-28.

Fridman, Eva Jane Neumann, “Tuva Şamanizmi”, *Türkler*, C.20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.180-188.

Gençer, Can, *Nikita Yakovleviç Biçurin’in Hayatı, Eserleri ve Eserlerinde Kırgızlar*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bişkek 2006.

Gömeç, Saadettin, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006.

Gumilev, L.N., *Hunlar*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2005.

Gumilev, L.N., *Eski Türkler*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2002.

Günay, Umay Türkeş, *Türklerin Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2007.

Gürün, Kamuran, *Türkler ve Türk Devletleri Tarihi*, Bilgi Yayınevi, 1984.

Hayit, Baymirza, “Sibirya’daki Türk Kültürünü Araştırma Meselesinde Bazı Mülazahatlar”, *Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslam’ın Bazı Meseleleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları

İnan, Abdülkadir, “Tuba (Urenha) Türkleri”, *Makaleler ve İncelemeler I*, TTK, Ankara, 1998, s.29-32.

İnan, Abdülkadir “Altay Şamanlığına Ait Maddeler”, *Makaleler ve İncelemeler I*, TTK, Ankara 1998, s.404-453.

İnan, Abdülkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK, Ankara 2006.

Kalan, Ekrem, *Cungar Hanlığı’nın Siyasi Tarihi*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Programı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005.

Katanov, N.F., *Türk Kabileleri Arasında*, çev. Attila Bağcı, Kömen Yayınları, Konya 2004.

Killi, Gülsüm, “Hakas Türkçesinde Tabu Sözcükler ve Örtmece”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.3, Eylül 2006, s.50-65.

Korkmaz, Esat, *Eski Türk İnançları ve Şamanizm Terimleri Sözlüğü*, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2003, s.239-249.

Köprülü, M. F., “Abakan Türkleri”, *Türk Amacı*, S.I., Temmuz 1942, s. 204-208.

Kubarev, G.V., “Eski Altay Türklerinin Kültürü”, *Sibirya Araştırmaları*, Simurg, İstanbul 1997

Kurpeško, Nadejda N., “Şor Folkloru”, *II. Uluslararası Karacaoğlan ve Halk Kültürü Sempozyumu*, Adana 1993.

Malashenok, Viktoria, *Kırgızistan'da Türkiye'nin ve Türklerin İmajı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Halkla İlişkiler Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006.

Ögel, Bahaeddin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi* (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre), TTK, Ankara 2003.

Özkan, Fatma, "Sibirya Türkleri", *Yeni Türkiye*, S.16, Türk Dünyası Özel Sayısı II, Temmuz-Ağustos 1997, s.1553-1557.

Pamir, Aybars, "Türkler'in Geleneksel Dini Şamanizm'in Orta Asya Eski Türk Kamu Hukuku", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.52, S.4, 2003, s.155-186.

Pustogaçev, Y. A., "Altay ve Altaylılar", *Sibirya Araştırmaları*, Simurg, İstanbul 1997, s.283-287.

Saraç, Naciye, "Gizemli Hakasya", *Bozkurt*, S.35, Şubat-Mart 2007, s. 25-27.

Somuncuoğlu, Anar, "Hakasya Cumhuriyeti", *Türkler*, C.20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.195-199.

Somuncuoğlu, Anar, "Tuva (Tıva) Cumhuriyeti", *Türkler*, C.20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.160-172.

Şahin, Leysen, "Sibirya Türk Toplulukları Tarihi", *Genel Türk Tarihi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.523-537.

Şen, Mesut, "Sibirya İsminin Menşei Üzerine", *Sibirya Araştırmaları*, Simurg, İstanbul 1997, s. 17-24.

Tamur, Esra Danacıoğlu, "Karşılaşmalı Bir Perspektiften 19.yy'da Çin ve Osmanlı İmparatorluğu'na Protestan Misyoner Faaliyetleri", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, V/12, 2006, s.s. 3-20.

Taşagıl, Ahmet, Çin kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları, TTK, Ankara 2004.

Taşagıl, Ahmet, *Göktürkler I*, TTK, Ankara 2003.

Taşagıl, Ahmet, *Göktürkler III*, TTK, Ankara 2004.

Temel Britannica, "Yenisey Nehri", İstanbul 1991.

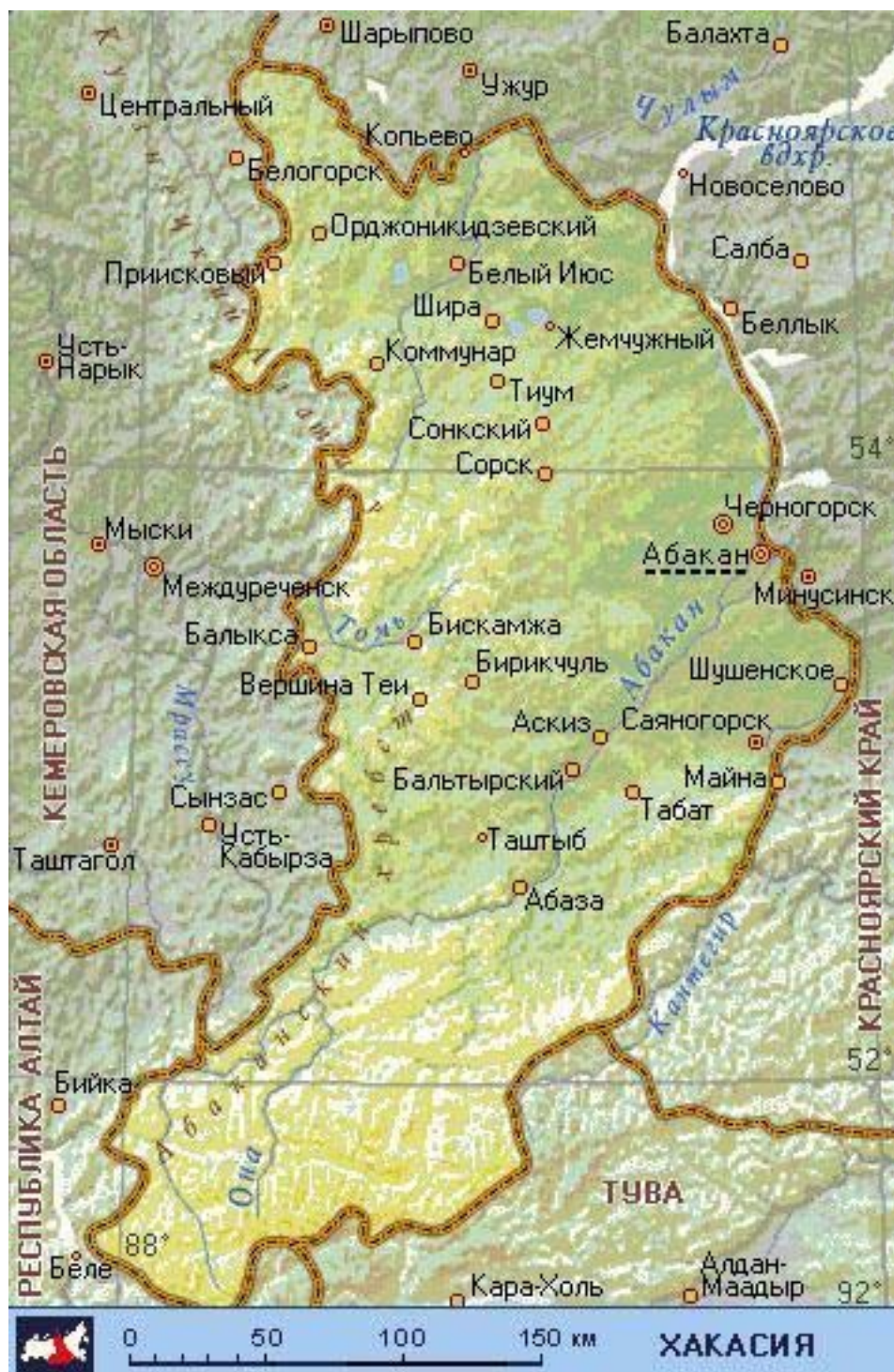
Tekin, Talat, "Türk Dilleri Ailesi", *Genel Dilbilim Dergisi*, C.2, S.7-8, Ankara 1980, s.72-85.

Yıldız, Naciye, "Türk Destanlarında Çocuksuzluk", *Milli Folklor*, S.82, 2009, s.76-88.

Yılmaz, Gülsüm Killi, "Hakas Ağız Araştırmaları Tarihi Üzerine", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.4, S.3, Eylül 2007, s.105-124.

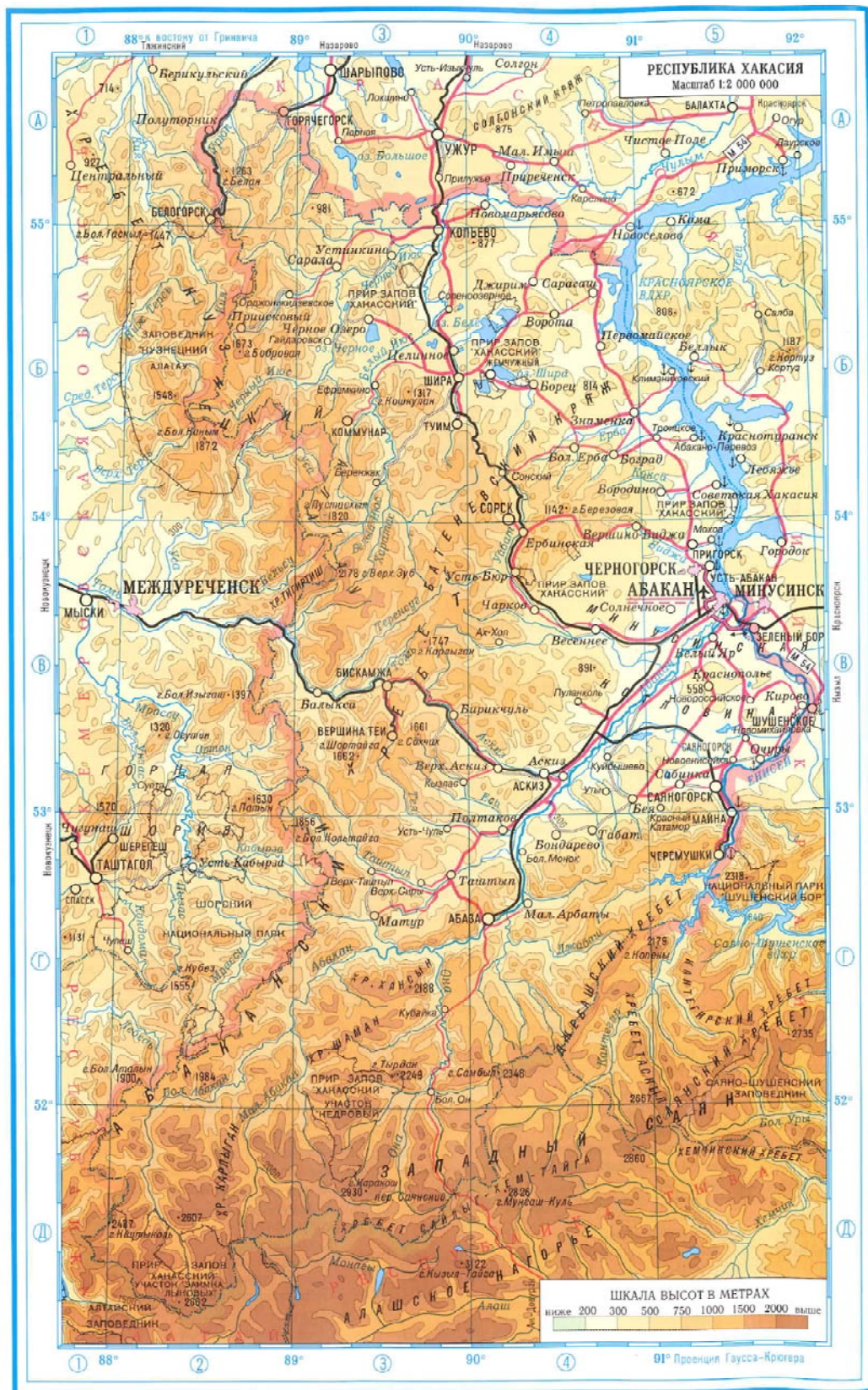
Yılmaz, Gülsüm Killi, "Hakaslarda Ölüm ile İlgili Gelenekler", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.4, S.4, Aralık 2007, s. 65-87.

EKLER

Harita I. Hakasya Cumhuriyeti

Harita II. Hakasya Cumhuriyeti

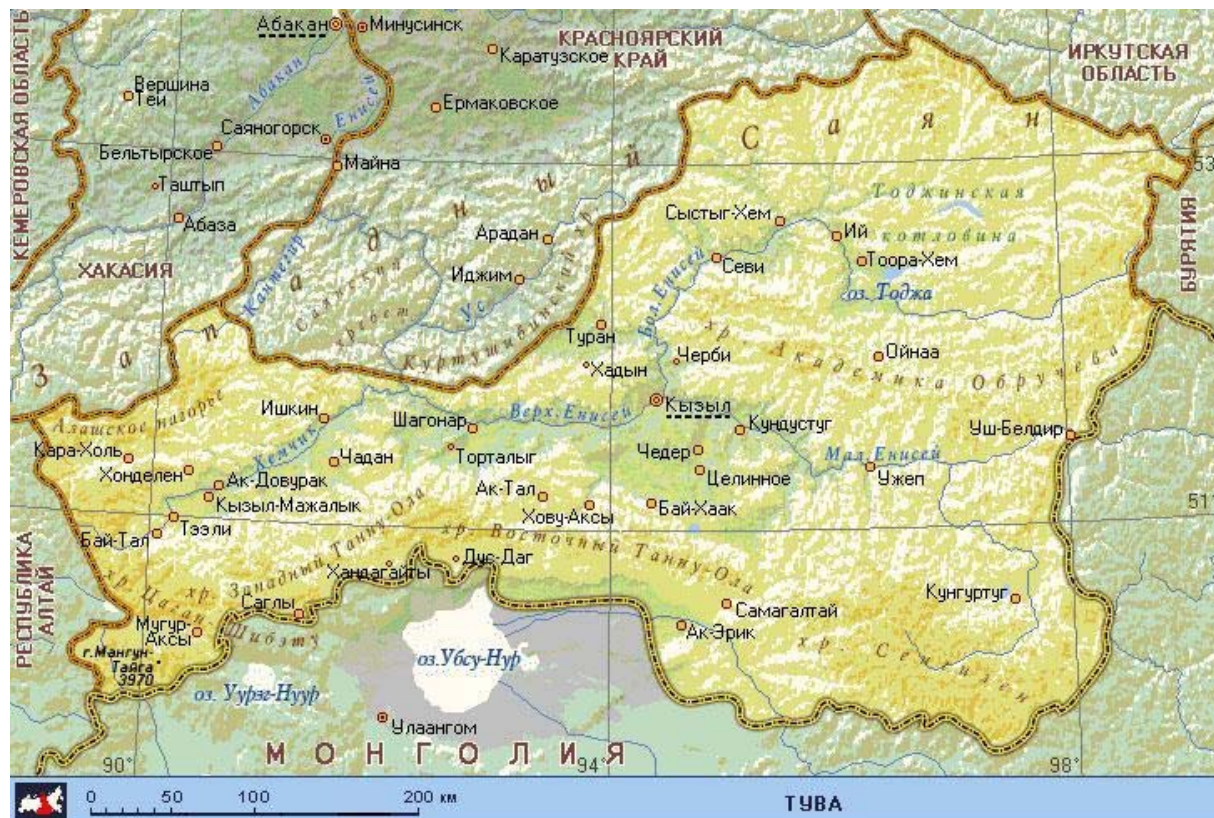

Harita III. Hakasya Cumhuriyeti

Harita V. Tuva Cumhuriyeti

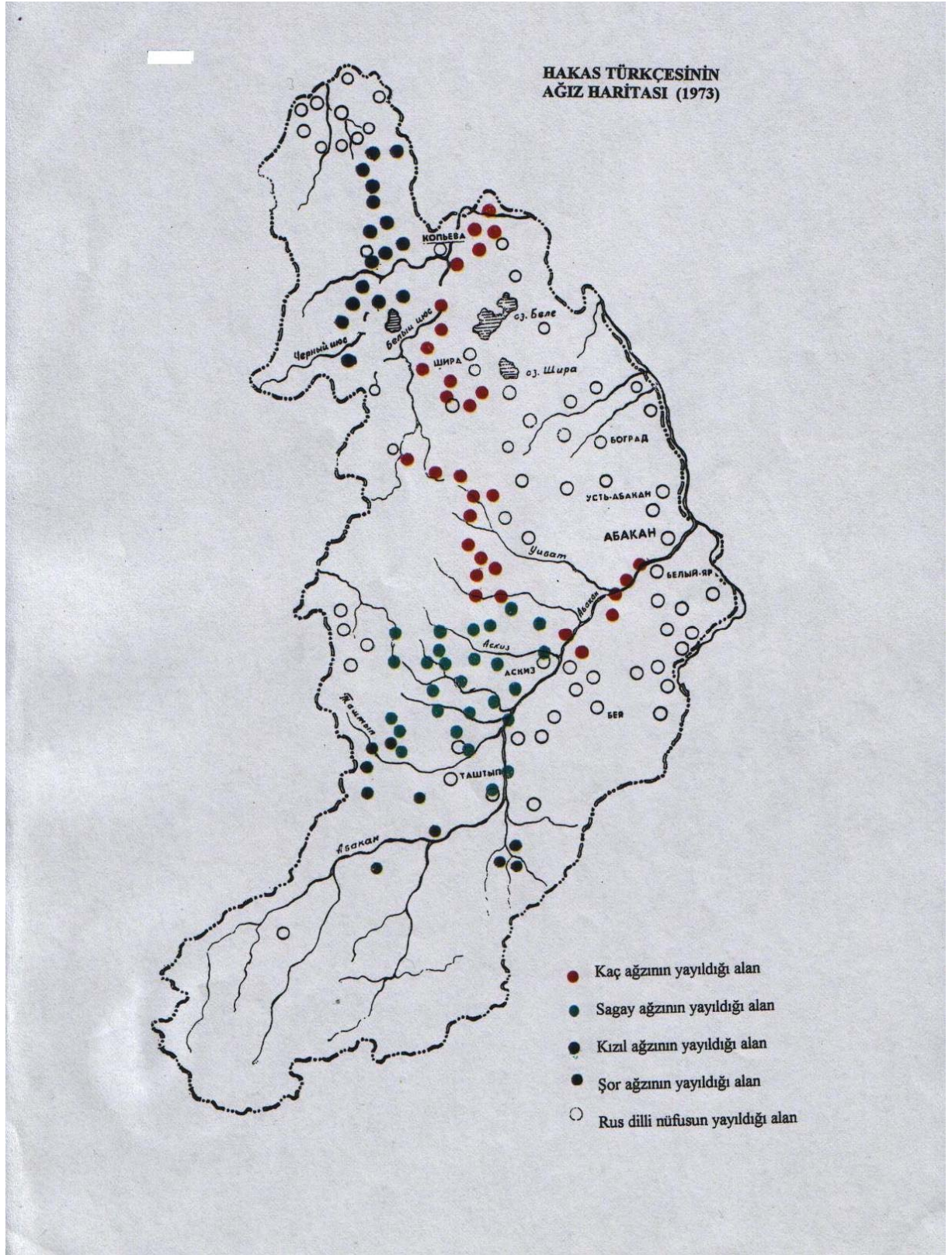

Harita VI. Altay Cumhuriyeti

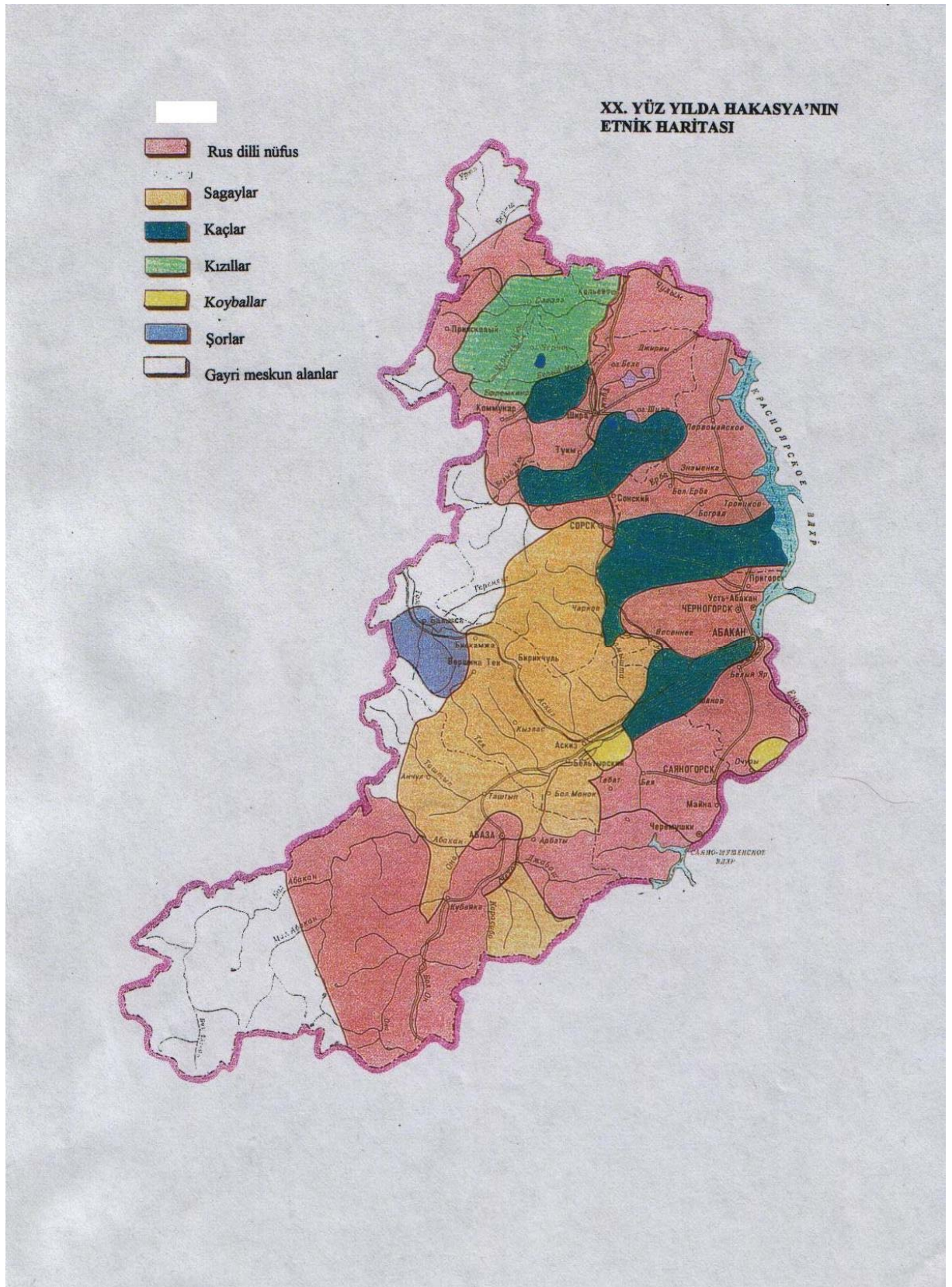
Harita VII. Rusya Federasyonu

Harita VIII. Hakas Türkçesi'nin Ağız Haritası

Harita IX. 20.yy'da Hakasya'nın Etnik Haritası

Resim I. Ahşap Yurt

Resim II. Hakas Avcı

Resim III. 20.yy başlarında geleneksel kıyafetleriyle gelin ve çöpçatan

Resim IV. Hakas Şamanı

Resim V. Orijinal Hakas Şaman Davulu

Resim VI. Hakasya'daki bu mezarda birçok taş tek bir mezar için dikilmiştir. Taş sayısı ölen kişinin hayattayken neler yaptığını anlatıyor. Eğer gerçekten iz bırakacak bir hayat yaşamışsa taşların sayısı fazla oluyor, sıradan yaşayan insanlar için zaten "anıtmezar" yapılmıyor. Anıtmezarlar boy beylerine ve büyük savaşçılara ait.

Resim VII. Türk tarihi açısından zengin bir hazine olan Abakan Müzesi'nde sergilenen "güneş adam" isimli tablo, kozmik alemin sırlarına yolculuk eden, değişim geçiren ve "ışık adam" lara dönüşen şamanları simgelediği gibi, göksel olana atfedilen kutsallığı da anlatıyor.

Resim VIII. Sagay Boyu

Resim IX. Bayram kıyafetleriyle Sagay boyu kadınları

Resim X. Kaçin boyu

Resim XI. Kaçin boyu, geleneksel kıyafetleriyle anne çocuk

Resim XII. 20.yy başlarında geleneksel Altay toplumu

Resim XIII. Tuva'da Aktoprak Köyü'ndeki balbalın bulunduğu alan aynı zamanda bir adak yeri. Üç dikili taş ve bunlar arasındaki teller, Anadolu'da dilek ağaçlarına yağıldığı gibi rengârenk bezlerle süslü.

Resim XIV. Tuva'nın başkenti Kızıl'da şamanlar ayinlerini nehir kıyılarında gerçekleştiriyor. Arınma törenleri için akşam saatleri ya da gündeğumu seçiliyor.